

Diákfolyóiratok a rendszerváltozás elő- estéjén és azután

*Kerekasztal-beszélgetés**

BÁRDI NÁNDOR: Tisztelt Hölgyeim és Uraim!

Bárdi Nándornak hívnak, az *Aetas* egyik alapító szerkesztője, ma az MTA Kisebbségkutató Intézetének munkatársa vagyok. A kerekasztal-beszélgetés résztvevői: Gyurgyák János, a *Századvég* alapító szerkesztője, ma az Osiris Könyvkiadó igazgatója, Valuch Tibor, a *Határ* című debreceni irodalmi és társadalmi folyóirat szerkesztője, jelenleg az '56-os Intézet munkatársa, Bellavics István, az *Aetas* alapító szerkesztője, ő most vállalkozóként építi országunkat, Takáts József, a *Harmadkor* alapító szerkesztője, ma a Pécsi Tudományegyetem Irodalomtudományi Tanszékének munkatársa és Szilágyi Márton, a *Sic Itur ad Astra* folyóirat alapító szerkesztője, ma az ELTE Bölcsészkar Irodalom- és Kultúratudományi Intézetének oktatója.

Mindenekelőtt keretet szeretnék adni a beszélgetésnek. Az lehet az alapkérdésünk, hogy mi határozta meg ezeknek a lapoknak a létrejöttét és működését. Lényegében a nyolcvanas évek egyetemi közéletéről van szó. Ezzel kapcsolatban három folyamatot kell kiemelni. Az egyik fontos változás az, hogy a KISZ hogyan adja át a helyét a hallgatói képviselői rendszernek; a második: miként alakul ki a párhuzamos, második egyetem, a szakkollégiumok, az alternatív képzések és oktatási formák révén; a harmadik meghatározó folyamat az egyetemi szakmai nyilvánosság átalakulása. (Itt mind az egyetemi, mind a szakmai elem nagyon fontos.)

Hogyan jutottunk el a hallgatói képviselői rendszer létrejöttéhez?¹ Hogyan jött létre egy országos egyetemi mozgalom a hallgatói törekvések nyomán a Kádár-korszak utolsó évtizedében? Nagyon fontos tény, hogy Magyarországon 1976 és 1986 között az egyetemi hallgatók száma gazdasági okokból 11%-kal csökkent. A nyolcvanas évek elejére nyilvánvalóvá vált, hogy a magyar gazdaság válságban van. Az egyetemi közegben ez a válsághangulat a keretszámok, a központi szabályozás miatti konfliktusokban jelentkezett. Ez tudatosult a fiatal egyetemi oktatók meghatározott köreiből, és ennek nyomán elindultak a helyi tantárgyi, oktatásszervezési reformtörekvések. Ehhez kapcsolódott az a jelenség, hogy a hetvenes évek alternatív művészeti és klubmozgalma, az addigi kulturális progresszió érdeklődése a közéleti, politikai kérdések felé tolódott el. Ebben Szegeden kulcsfontosságú a *Gondolat-jel* létrejötte. (Az itteni mozgalmak résztvevőire szokás azt mondani, hogy valamennyien a *Gondolat-jel* köpenyéből bújtak elő.) Ugyanebben a teremben, ahol most vagyunk, 1981-ben a kari KISZ küldöttgyűlésen jelent meg egy, a KISZ-en belüli reformokat követelő csoport. Nagyon fontos, hogy ennek nyomán a kari KISZ szervezetet Szegeden átszervezték. Így itt már nem évfolyamonként, hanem érdeklődési csoportok szerint szerve-

* Elhangzott az *Aetas* alapításának 25. évfordulója alkalmából rendezett konferencián, Szegeden 2010. május 21-én. A szövegen csak a legszükségesebb szerkesztési módosításokat végeztük el, hogy megőrizzük a szóban elhangzott szöveg sajátosságait. (A szerk.)

¹ Háttér és dokumentáció az elmondottakhoz: <http://www.hallgatoimozgalom.hu/site/>

zódnek az alapszervezetek. Az egyik újonnan létrejött alapszervezet, amely jórészt a reformköveteléseket megfogalmazta, egy stencilezett lapocskát adott ki *Gondolat-jel* címmel, amely a nyolcvanas évek végéig jelent meg a szegedi egyetem bölcsészkarán. Amikor most erre az alkalomra készülve az OSZK-ban elővettem, és persze mivel magam is részese vagyok a történetnek, az ifjúkori emlékek megrohantak, majd megpróbáltam kívülről nézni, csak arra juthattam, hogy ez egy szubkultúra-lap volt. Ugyanakkor, miközben a kutató számára már nehéz kódolni ezeket az írásokban felemlegetett ügyeket, egyben a korszak apró, a helyi nyilvánosságot tágító reformjainak dokumentációját adja. Nagyon fontos Szegeden a *Gondolat-jel*, a KISZ reformja kapcsán és az öntevékeny körökön túl az, hogy 1983-ban megjelent egy, szintén ebben a körben, oktatók kezdeményezte *Jámbor szándék...* címmel készült komoly felsőoktatási reformkonceptió. Ezzel egy időben az egyetemi nyilvánosság is megváltozott a bölcsészkaron. A hallgatói közvélemény meghatározói formálisan is a helyi, magukat progresszív kulturális, szakmai csoportoknak tekintő körök lettek az addigi KISZ aktivistákkal szemben. Így jött létre először 1984-ben Szegeden a HKR (Hallgatói Képviseleti Rendszer). Ezt a folyamatot erősítette az 1985-ös oktatási törvény, amely a KISZ mellett már más szervezeteket is elismert az egyetemen. Ennek folytatásaként 1986-ban született két nagyon fontos művelődési miniszteri rendelet. Az egyik a Szervezeti és Működési Szabályzat kivételével a hallgatói önkormányzatoknak mindenféle ügyben egyetértési jogot biztosít, a másik pedig az, amely a mai napig pro vagy kontra befolyásolja az egész magyar egyetemi oktatást, nevezetesen az intézményi tanácsokban a diákok létszámát egyharmadra emeli, tehát hihetetlen hatalmat ad a diákok kezébe. Azoknak a hallgatói önkormányzatoknak a kezébe, amelyek a szakmai vagy közéleti elit csoportokból alakultak ki. 1988. szeptember 28. fontos dátum, ekkor Szegeden diáksztrájk tört ki épp az oktatási reform érdekében. Ez a diáksztrájk országossá vált, és ebből alakult meg 1989 májusára egy országos felsőoktatási hallgatói szervezet. Hogy aztán a hallgatói képviseletnek mi lesz a további sorsa, és hogyan torzítja el a politikai elitek utánpótlását, azt már nem ennek a felvezetésnek a dolga tisztázni.

A második egyetemről, a szakkollégiumok világáról nem kívánok beszélni, hiszen erről elég sok feldolgozás készült, és Szegeden is dokumentált a Móra Kollégium és az ún. „doktár” (ma a központi könyvtár társadalomelméleti különgyűjteménye) története.

Ennél sokkal fontosabb a nyilvánosság-szerkezet változása, amely folyamatába azok a lapok is beletartoznak, amelyek alapító szerkesztői most itt ülnek. Először is tisztázni kell, hogy nem pusztán ezek a lapok léteztek, hiszen ezek a szerkesztők, szerzők olvashatták a *Beszélőt*, a *Hírmondót*, a *Párizsi Magyar Füzetekeket* az egyik – az illegális – oldalon, a másik, a nyilvános szférában ott volt a *Mozgó Világ* (és a *Mozgó Világ-ügy*), és ne feledjük, megjelent a *Medvetánc* és a *Janus Pécsett*. Az egyik egy nemzetközi szakmai elvárásokat képviselő társadalomtudományi lapként működött, a másik a kultúratudományt, a kommunikációt, az antropológiát hozta be és honosította, sokszerűen. Ugyanakkor az ELTE-n létezett a *Jelenlét* című lap, amely 1985-ig szeretett volna folyóirattá szerveződni. Szintén az ELTE-n volt még egy másik kísérlet: 1984 és 1986 között *Égtájak* címmel jelent meg egy stencilezett lap, amit később betiltottak, és szamizdat kiadvánnyá vált. A szerkesztők tervei szerint ez egy kelet-európai szemlélő kiadvánnyá válhatott volna, amely a közép-európai nemzetek megbékélését volt hivatva szolgálni.

1984-ben indul a *Harmadkor* Szegeden, 1985-ben az *Aetas* és a *Századvég*, 1986-ban a *Határ*, és 1987-ben a *Sic Itur ad Astra*. Ehhez tartozik még, hogy Pécsett volt egy *Metszéspont* című diáklap, illetve 1985-től a KISZ KB Egyetemi-Főiskolai Bizottsága adta ki az *EF-lapokat*, ebből lett az *Unió* című orgánium.

A szóban forgó lapok első számai stencil technikával készültek, a kötésük is elég gyatra volt. Megfigyelhető, hogy a 3., 4. szám után javult a minőség. De úgy gondolom, hogy igazából 1991 jelent cezúrát. 1991 után az *Aetas*, a *Századvég*, a *Sic Itur ad Astra* nagyobb oldalszámmal jelent meg, jobb volt a borítója és a nyomdai kivitele. Általában A4-es formátumban indulnak (a *Századvég* és a *Harmadkor* is), majd B5-ös méretűek lesznek, 100–150 oldal terjedelműek, és 200–300 példányban jelennek meg, helyi terjesztésben. Mielőtt a lapszámokat nem ismerő fiatal hallgatókat megtéveszteném, összegzem, hogy ezeknek a lapoknak 1990-ig hány kötete jelent meg: a *Sic Itur*nak négy, az *Aetas*nak kilenc, a *Századvég*nek hat, a *Harmadkor*nak tíz, és a *Határ*nak is közel tíz. Vannak lapok, amelyeknek volt előzménye, mint az *Aetas*nak, a *Harmadkor*nak, a *Sic Itur* pedig tudományos diákköri dolgozatok közlésével indult. Feltűnő, hogy a kiadó mindig bújtatott volt: a KISZ bizottság vagy a közművelődési bizottság, s mindig a reformmozgalmak periferiáján lévő oktató felügyelte a lapokat. 1987-től 1988-ig a finanszírozás a kari költségvetésből ment, utána pedig valamennyi lapnál megjelent a Soros Alapítvány.

A *Harmadkor* irodalmi lapként indult, bár megjelentek benne ma is alapvetőnek tekintett más típusú írások, például Tancos Vilmos és mások írásai. Az *Aetas*, a *Sic Itur* történelmi szaklapként indult, a *Határ* kifejezetten debreceniekre szabott, társadalmi és irodalmi írásokat együtt közlő lap volt. A *Századvég* szakkollégiumi lapnak indult, általános társadalomtudományi lap kívánt lenni, utána pedig az országhoz és a politikai folyamatokhoz kívánt szólni, mintegy a magyar progresszió közös orgánusaként.

Ha megnézzük a szerzői kört, akkor azt látjuk, hogy a *Határ* alapvetően debreceni munkatársi körre támaszkodik, Gyáni Gábor, Kövér György vagy Gyarmati György publikációit is alapvetően mint volt debreceniekét regisztrálhatjuk. A *Sic Itur* az ELTE-s diákokra támaszkodik. A *Századvég*ben a tudományos életben félperiferián lévő vagy a publikációs tilalom alól a '80-as években kilépő, progresszív szakértői körök kezdenek el publikálni. Ott tehát egyfajta nyilvánosságba való beemelés történt. A *Harmadkor* gyakorlatilag egy irodalmi csoportot, fontos irodalmi pályákat indított el – nem akarom a nemzedék szót használni. A *Harmadkor* közöl a legtudatosabban, ott jelennek meg először tematikus számok, és ott folyik egyfajta irodalmárrá nevelés, irodalomkritikussá nevelés, még jobb kifejezés, hogy kritikairásra nevelés. Nagyon érdekes, hogy gyakorlatilag valamennyi lapban megtalálhatók a határon túli, elsősorban erdélyi szerzők. A tematikát illetően megjelennek a kortársak publikációi, ez természetes. A lényeg az, hogy önmagukat szerkesztik, tehát a szerkesztők és a szerzők egy generációs csoporthoz tartoznak, nem pedig belépnek valamilyen hierarchizált hagyományba, iskolába, azaz valamilyen hálózatba. A másik nagyon fontos vonulat a múlt – a hagyományok – felfedezése interjúk, dokumentumok közlésével. Mindenhol Jászi és Bibó a kulcsfigura, a *Századvégnél* Jászi, Klebelsberg, Mónus Illés, Szabó Ervin, Szabó Zoltán, Ignótus Pál kerül szóba. Az *Aetas*ban Le Goff, Jakó Zsigmond, Váczi Péter, Csécsy Imre, Vajay Szabolcs és mások jönnek, sokféle szemlélettel. A *Határ*nak különös szerepe van, mert ők a többi lapról ismertetések közölnek, 1987 tavaszán konferenciát is szerveznek a diák-folyóiratok szerkesztőinek, és Valuch Tibor az a szerző, aki szinte valamennyi lapban publikál kritikát vagy tanulmányt.

Nagyon fontosak az állandó beszámolók a közéleti tevékenységről, a szakkollégiumban, a diáktalálkozókon, kutatótáborban. Ez elsősorban a *Századvégnél* meghatározó. Például itt jelent meg a rendszerváltás számomra egyik legfontosabb írása: Kenedi Jánosnak a Bibó Szakkollégium avatásán elmondott beszéde.² (Ebben „hirdeti meg” Kenedi a korlátozott forradalom elméletét.) Úgy vélem, hogy a lapok mindegyikében jelen van a szakmai meg-

² Kenedi János: A békés átmenet esélyei. *Századvég*, 5. évf. (1989) 1–2. sz. 88–94.

újulás, míg a *Századvég* annyiban lóg ki a sorból, hogy országos közérzületet akar megváltoztatni. De ahhoz, hogy érzékeljük ezt a hangulatot, egy idézetet olvasok fel, szintén a *Századvég*ből: „Akik felvetik ezt a kérdést, mindig a szakmai munka és a politizálás egymással szembeállított kategóriáiban fogalmazzák meg a problémát. Szerintük a valóságtól elrugaszkodott, legfeljebb az elméleti absztrakciók szintjén igaz az az állítás, hogy az olyan tevékenységek helye, mint például a környezetvédelmi akciók, Kelet-Nyugat találkozó, Bibó-kiállítás a kollégium falain kívül van. A valóság az, hogy kívül nincs helyük. A helyzet nem a szakkollégium, hanem nyilvánvalóan a társadalom intézményrendszerének diszfunkcionalitását tükrözi. Politizálni pártokban, környezetet védeni önálló mozgalmakban, [...] munkájának kiadásán dolgozni kiadói hivatalokban, újságokat szerkeszteni független szerkesztőségekben kell, nem szakkollégiumokban. Pontosabban kellene, ha lenne rá lehetőség. Továbbmenve, egy joghallgatónak a társadalomról alapismereteket elsajátítani szintén nem egy kollégiumban, hanem egy sokkal hatékonyabban működő intézményes oktatási rendszerben kellene.”³

Beszélhetünk-e közös tartalmi pontokról ezekben a lapokban? Ennek feltárására már történt egy kísérlet 1987-ben Sükösd Miklós részéről. Persze ő egyben itt egy nemzedéket is konstruált.⁴ Nem tartom most előrevivőnek belemenni a sehová sem vezető van/volt/legyen nemzedék-vitába. Ettől függetlenül azonban azt hiszem, hogy van néhány közös pont az érintett folyóiratok publikációiban. Az egyik ilyen sajátosság az, hogy a szerzők és a szerkesztők ugyanolyan szocializáción mentek keresztül, és új szerkezeteket hoznak létre akár az irodalom, akár a történettudomány tekintetében, és gyakorlatilag átlélik a régi struktúrákat, nem akarnak abba integrálódni, hanem létrehozzák a maguk párhuzamos intézményességét.

A másik nagyon fontos dolog, hogy a jogász-, történész- és irodalmárképzés ügyeit is felvetik, tehát a szakmai rekrutációjukat tematizálják.

A harmadik nagyon fontos közös sajátosság, hogy – miközben Csizmadia Ervintől tudjuk, hogy a rendszerváltás során kulcskérdés a nyugatosság-képek konszenzusa az eliteken belül – ezek a lapok tematikájukkal Közép-Európa felé fordulnak. A *Századvég*nek van egy ezt megragadó rovatcíme is: „Keleti Közép-Európa”, a legtöbb tematikus blokk határon túli magyarsággal, kisebbségi jogokkal, Lengyelországgal és a közép-európaisággal foglalkozik. Ennek a tájékozódásnak a lényege Magyarország helyének végiggondolása Európában, és ez teszi markánsná és ma is érdekessé az ilyen jellegű publikációkat ezekben a folyóiratokban.

Végezetül még egy fontos hasonlóság: a lapokban megjelenő fogalomtisztázó kritikák sora. A szerzők – anélkül, hogy összebeszéltek volna – hasonló módon egy-egy fogalmi rácsot raknak rá a bírált munkákra, és a fogalomtisztázást kérik számon. Emellett a munka funkcióját vizsgálják, és ezek alapján vonnak le következtetéseket. Erre jó példa Szilágyi Mártonnak Pomogáts Béla könyvéről írott kritikája, aminek a háromnegyede azzal foglalkozik, hogy Pomogáts mennyire nem tisztáz semmit, aztán megjegyzi, hogy azzal már nem is igen érdemes foglalkozni, hogy Pomogáts valószínűleg el sem olvasta ezeket a műveket.⁵ Szabó Bálint *Ötvenes évek* című monográfiájával ugyanez történik Valuch Tibor kritikája

³ Benda Gyula – Orbán Viktor: Kelet–Nyugat találkozó. *Századvég*, 3. évf. (1987) 4–5. sz. 212.

⁴ Sükösd Miklós: A nyolevanas évek nemzedékének szociológiájához. *Határ*, 4. sz. (1987) 103–114. Az előadás vitája: uo. 115–120.

⁵ *Sic Itur Ad Astra*, (1988) 1. sz. 80–89.

révén, illetve Dupcsik Csaba is így jár el Gyurkó László '56-os könyvével.⁶ A fogalmi rácsok keresésén túl nagyon fontos, hogy ezekben a kritikákban egymástól függetlenül előjön a gondolat, hogy a szerző – Gyurkó, Szabó, Pomogáts – nem tudja elképzelni, hogy a hatalom változik, és a bírált szerző – egy előző generáció tagja – nem képes, csak hatalmi szervezetekben gondolkodni, nem tud azon kívül állni. Miközben a kritikusok, a fiatal szakemberek, mind ebből a pozícióból elemeznek.

Időm lejárt, és egy idézettel szeretném befejezni a felvezetőt. Van úgy, hogy valamit nem tudunk elmagyarázni, de részesei voltunk egy közegnek, történéseknek, és ha elolvastunk egy abban a helyzetben született szöveget, valószínű, hogy sokkal inkább ráhangolódnunk, fel tudjuk idézni akkori önszemléletünket. Takáts József *Provinciális alkalmi memoár* című írása felidézi, hogy Ljubisa Ristićet, a neves jugoszláv avantgarde színházi rendezőt megkérdezték – amikor egy amerikai ajánlat és a szabadkai színház közül az utóbbi mellett döntött –, nem fél-e attól, hogy elnyeli őt a provincializmus. „Ahol én vagyok, ott nem lehet provincializmus” – válaszolta Ristić. Takáts így folytatja: „Gyakran idéztem ezt a törekeny mondatot az elmúlt években. Valószínű, hogy az én gründolási lázam, amivel szegedi és jelenlegi éveim is teltek, vagy másnál az olvasás aszketikusan erőltetett üteme, vagy a művészi mivoltba húzódo lenézése, vagy Nyugat-Európa feltétlen tisztelete mind egy-egy reakció a provinciálisnak érzett közegre. Az irodalmi történet nem az. A karrieristának nagyon sürgős a dolga: be kell törnie az irodalomba. Egyedül vagy nemzedékestül. A Harmadkor éppen ezért került mindig a nemzedéki ideológiákat. Egy író, akár költő vagy kritikus, még ha kezdő is, nem gondolhat olyat, hogy az irodalom valami rajta kívül eső dolog. Lehet, hogy korszerűtlennek tűnik, de szerintem egy olvasó sem gondolhatja ezt. Ha elolvastok két sort az előttem fekvő Goethe-könyvből: »Fiam, fakó minden teória, s a lét aranyló fája zöld«, ezzel beléptem az irodalomba, s részese lettem annak, amit, mondjuk, Európának szeretünk nevezni. Nem volna szabad erről elfeledkeznünk egy pillanatra sem, amikor olvasunk.”⁷ Ennyi volt a keret.

Amikor elkezdtünk levelezni a résztvevőkkel erről a kerekasztalról, akkor kidolgoztam egy elmés kérdéssort: három blokkban körülbelül húsz kérdést hoztam össze. Az egyik kérdésblokknak az volt a lényege, hogy milyen igények, törekvések nyomán jutott el a szerkesztőség a lapindításig, milyen előzményei voltak a lapindításnak, mi határozta meg a témákat, milyen szellemi hagyományokat fedeztek fel újra.

A másik: a lapindítás időszakában mennyire számított közéleti–politikai tettnek egy szakmai folyóirat indítása, hogyan fogadták az egyetemeken a kezdeményezést, mennyiben tekintették ezt akkor nemzedéki törekvésnek vagy közéleti megnyilatkozásnak. A harmadik pedig azzal foglalkozott, hogy milyen viták voltak a szerkesztőségen belül, hogyan alakult át a folyóirat a rendszerváltás után, s a lényeg: hogyan látod a saját életpályád szempontjából a szerkesztői munkádat, miben látod a legnagyobb változást a tudományos, kulturális folyóiratok kiadásában, mi lehet ezeknek a jövőjük az internet korában. Persze ez nagyon sok lett volna, ezért úgy döntöttünk, hogy az első két kérdéscsoportot összevonjuk, mindenki kiválasztja azt, amire reagálni szeretne. Úgy gondolom, hogy ez nem egy veterán-találkozó, nem egy emlékezetkonstrukciós műhelybeszélgetés, ezért arról kellene beszélni, ami bennünket a nyolcvanas évekből „nagy kérdésekből” ma foglalkoztat. A lapszámok feldolgozását hagyjuk a szakdolgozókra. Mindenki elmondhatja az első körben az első két

⁶ Valuch Tibor: Magyarország leghosszabb évtizede. *Aetas*, 2. évf. (1987) 2. sz. 157–163.; Dupcsik Csaba: Gyurkó László: 1956. *Sic Itur Ad Astra*, (1989) 4–5. sz. 123–131.

⁷ *Szegedi Egyetem*, 27. évf. (1989) 3. sz.

kérdéssel kapcsolatban a legfontosabb megjegyzéseit. Mivel mindig a *Határ* szerkesztősége volt az, amely közös platformra törekedett, most megadnom a szót Valuch Tibornak.

VALUCH TIBOR: Kedves Kollégák, Kedves Barátaim!

Nándi többszörösen túlértékelt, nagyon köszönöm, de nem biztos, hogy teljes mértékben rászolgáltam. Való igaz, hogy mi próbáltunk némi integratív funkciót betölteni, különösen az 1987-es találkozóval, és a sors furcsa fintoraként körülbelül egy hónappal ezelőtt kaptam meg az állambiztonsági szolgálatoktól egy olyan dokumentációt, amiben éppen arról szól az egyik dokumentum, hogy mi intenzíven szervezünk egy találkozót, és a szegedi nacionalista ifjakkal fogunk össze az ügyben, hogy megdöntsük a rendszert, és kimunkáljuk ennek kerekeit. Nem igazán arról volt szó, hogy mi rendszert akartunk dönteni. Volt 1990-ben egy konferencia arról, hogy mi láttuk-e, hogy jön; mi nem láttuk, hogy jön, és azt sem, hogy mi jön, mi azt láttuk, hogy valamit akarunk csinálni, és máshogyan akarjuk csinálni.

A debreceni lapalapítás 1982 őszére nyúlik vissza. Akkor lecsengett egy KISZ-reform, ami nálunk egy kicsit hamarabb zajlott, mint itt, Szegeden, s kudarcot vallott. Csengey Dénes, Mészáros Sándor irodalomkritikus és mások kezdeményezésére harminc-negyven ember találkozott egy albérlésben, és próbált valami lapot szerkeszteni. Körülbelül másfél-két év alatt ez a kezdeményezés kifulladásra került. 1984 és 1985 fordulóján, 1984 őszén vetődött fel újra a dolog, akkor már ők végeztek az egyetemen, és egy másik társaság szerveződött Keresztury Tibor irodalomkritikus-publicistával, Elek Tibor, szintén irodalmárral közösen, és hosszú-hosszú viták után végül is az egyetemi vezetést sikerült rávenni arra, hogy mi megjelentessünk egy lapot. Az első cím kicsit provokatív volt az akkori körülmények között, *Pókháló* címen szerettük volna a lapot megjelentetni. Ez egy kicsit utalt volna arra, hogy itt avíttasak a viszonyok. Végül azt a kompromisszumot kötöttük, hogy legyen *Határ*, s így elhárult az akadály. De a 'határ' szónál arra senki nem gondolt, hogy ez pontosan mit is jelent, s az első számban végigvettük az Értelmező Kéziszótárban megtalálható értelmezéseket, amelyek közül az egyik úgy szólt, hogy a határ az előrehaladásnak az a pontja, ameddig az előrehaladás egyáltalán lehetséges. Persze volt ott még néhány másik értelmezés is. Azt gondolom, hogy e cím ki is fejezte azt az alapállást, ami itt volt. A húsz-harminc ember közül, aki e körül a lap körül szorosabb távolságban állt, a döntő többség kívül volt a hivatalos intézményrendszeren, tehát nem volt KISZ-tag, 1983–1984 táján előfordultak KISZ-ből történő kollektív kilépések. Tehát voltak, akik már nem akartak ezeken az intézményeken belül maradni, saját fórumot akartak teremteni saját maguknak, ahol a saját elképzelt/vágyott autonómiájuk szerint próbáltak működni, úgy, hogy változzon is a rendszer, de ne legyen ez szembenállás, ne lehetetlenítsen létezéseket és viszonyokat, ugyanakkor az a szándék, hogy valami más legyen, kifejezésre juthasson. Ez volt a lényeg. Ehhez persze hozzátartozott az is, hogy Debrecenben volt ennek szóbeli előzménye, a „Teaház” című előadássorozat, ami szemeszterenként 8-10 előadást jelentett. Ott minden, akkor „feketesegű”-nek számító magyar értelmiségi előbb-utóbb megfordult, Litván Györgytől Vásárhelyi Miklósig, Eörsi Istvántól Ránki Györgyig, bár utóbbira a feketesegűség nem volt érvényes. Tehát szakmai és közéleti fórumot próbáltunk fenntartani és működtetni, így ez nyilván egyfajta szóbeli előzmény volt. A lap 1985 őszétől jelent meg, és több hullámot, illetve több generációváltást ért meg a rendszerváltozásig. 1990-ben indult egy új folyam, átalakult irodalmi lappá, majd a kilencvenes évek közepén megszűnt.

Mi volt a jelentősége? Amikor az ember valami ilyesmit csinál, akkor roppant módon tud örülni annak, hogy valamivel elkészül, és az adott viszonyok között ez egészen máshogyan működött. Például lapengedélyt nem lehetett kérni. Nem tudom, a többiek esetében hogyan volt, de úgy emlékszem, ők sem nagyon kaptak folyóirat-engedélyt. Azt az egyszerű

megkerülős csejt választottuk, hogy időszaki periodikaként jelentettük meg, minden egyes lapszámot lektoráltattunk, elvittük a Minisztertanács Tájékoztatási Hivatalába a lektori véleményekkel együtt, megkaptuk a pecsétet, és másnap vittük a nyomdába. Így nem kellett lapengedélyt kérni, és nem kellett attól félni, hogy be lehet tiltani. Nem lehetett betiltani, mert nem lap volt, de mégis lap volt, mert rendszeres időközönként megjelent.

Kik voltak a szerzők? Debrecen esetében a debreceni egyetemisták. Több évfolyamról torlódtak össze az emberek, találkozási pontot próbáltak teremteni maguknak. Volt olyan, például Borbély Szilárd, a mai magyar irodalom jeles alakja, akinek az első verseskötetét szerénytelen módon mi jelentettük meg. A *Harmadkor* ezt számos kiváló szerzőről, a mai kortárs magyar irodalom jelentős szerzőiről elmondhatja. A kiadóalapításig nem jutottunk el, de a folyóirat mellett megszerveződött egy kiadványsorozat, aminek végül is három kötetet jelent meg, ha jól emlékszem. Ebből kettő verseskötet: az egyik Borbély Szilárdé*; a második egy Kun Ágota nevű költőné volt, aki azután elveszett a magyar irodalom számára; a harmadik a Homokméggyel én voltam. Homokméggy kapcsán összesen két publikáció jelent meg, az egyik a *Századvégben*, a másik az *Aetasban*.

Ha jól emlékszem, a *Harmadkor* kivételével az összes folyóiratnál, az *Aetas*nál és a *Századvégnél* is jelen volt könyvkiadói kezdeményezés, olyasmiket próbált megjelentetni – különösen a *Századvég*, azután az *Aetas* is –, amik akkoriban nem nagyon szoktak megjelenni. Azt gondolom, másfeles nyilvánosságként értelmezhető mindaz, ami történt, mert sok olyasmi belefért a periodikákba, ami máshova nem, éppen azért, mert reformszellemű lektorok is voltak nálunk, akik elvállalhatták azt, hogy bizonyos esetekben kicsit rázósabb dolgok is átjönnek. De olyanok, amelyek nem sértettek meg, nem léptek át minden érzékenységi területet, legalábbis a mi debreceni esetünkben így volt. Hogy ez mennyire volt nemzedéki törekvés, én azt nehezen tudom megítélni. Azt gondolom, hogy négy-öt éven, korábban belül voltak azok, akik létrehozták Debrecenben. Úgy vélem, nem tekintettük magunkat valamiféle nemzedéki csoportnak, s az 1987-es vitában, ami elég jól megszervezett beszélgetés volt, legalábbis az én emlékeim szerint – s most, erre a beszélgetésre készülve el is olvastam annak a vitának a jegyzőkönyvét –, jelen volt egy olyan kísérlet, miszerint ez nemzedéki vagy generációs vállalkozás lenne, de, ha jól emlékszem a vita összegzésére, ott végül is az volt, hogy meg lehetne próbálni generációs klisék felállításával, de nem feltétlenül arról van szó. Ha én ezt kívülről akarom nézni, akkor azt mondom, mégis picit több, mint véletlen, hogy egymástól függetlenül, nagyjából azonos korú emberek nagyjából azonos időben megpróbálták saját maguk publikációs fórumait és tudományos, irodalmi intézményeit megteremteni. Majd a kétszáz év múlva jövő doktorandusz hallgató(nők) fogják megírni ezt, reméljük, és majd érdeklődéssel olvassák akkor ezeket a történeteket.

Hogyan kapcsolódott össze a közéletiség és a szakmaiság, vagy hogyan vált el egymástól? Ha az akkori viszonyokat az ember megpróbálja kicsit kívülállóként nézni, amit nyilvánvalóan nem lehet objektívan megtenni, hiszen benne voltunk, akkor azt látom, hogy nagyon erős volt a szakmaiság iránti törekvés. Közöltünk mi is TDK-dolgozatokat, amelyek nagyon jók voltak, többen már rendszeresen publikáltak, s nem csak itt, hanem folyóiratokban is. A lapok végén általában szerepeltek rövid annotációs életrajzok, és ez mindig egyfajta súlyt és védettséget akart adni, hogy föl volt sorolva, hogy ki hol publikált már. Volt emögött egyfajta biztatás is, tehát volt ilyen törekvés, és azt gondolom, hogy ez fontos volt. A nyolcvanas évek közepének utolsó harmadában az értelmiségi egyetemi közegben a politizálás és a szakmaiság elég szorosan összefonódott és összetartozott egymással, nem nagyon volt elválasztható.

* Csak ezen a néven vészett el; ma Gordon Ágota néven publikál (T. J. közbeszólása.)

Hogy egy másik példát mondjak: a homokmégyi történet is nagyon érdekes volt ebből a szempontból. Ott abszolút legális szociológiai tábor volt, amiből egy négyéves visszajáró kutatás lett. Azt gondolom, ez is nagyon fontos élmény volt, az én pályámon mindenképpen. Magyarországon 1985-ben Szelényi Ivánt legálisan előadáson hallgatni a homokmégyi általános iskola úttörőklubjában lehetett a pincében, sehol máshol. Ugyanígy Romsics Ignácot, aki ott született, szintén ott lehetett hallgatni – őt máshol is lehetett, de ott is. Ezeknek fontos szerepük volt abban, hogy az ember hogyan indult el, milyen impulzusok és élmények érték. A szakmaiság adott egyfajta fedezetet ahhoz, hogy az ember politizálni tudjon, nem az volt a szempont, hogy bizonyos politikai akciókkal fedjük el szakmai hiányokat, hanem arról szólt, hogy mindenki abban az érdeklődési körben, ahol mozog, minél felkészültebb legyen, és ez ad annyi fedezetet, hogy őt nehezen lehetett politikai szempontból kikezdeni. Ha éppen fenékbe akarták rúgni, akkor a debreceni egyetem jeles professzorai, többek között Orosz István, azt játszották, hogy egyszer az intézeti irodában voltak, egyszer a dékáni hivatalban, és a politikai rendőrség nyomozója két emeletet ingázott, mégsem találta egy-két napon keresztül, tehát meg lehetett védeni, ha valami retorzióknak akarták kitenni a szerkesztőket. Olyan nagyon nem akarták, de az elvtársak szeme és füle azért ott volt.

Köszönöm szépen.

BÁRDI NÁNDOR: Mielőtt Takáts Józsefnek átadnám a szót, két apró megjegyzés. Az egyik: az Állambiztonsági Hivatalban nincs a lapokra nézve külön dosszié. (Viszonyításképp: se az OSZK-nak, sem a szegedi bölcsészkarnek nincs meg az objektumdossziéja, tehát ezeket nagyon nehéz lesz kutatni.) A másik megjegyzésem az egyetemek közéletét és a belső mozgalmakat érinti: amennyire én ismerem a szereplők történetét, nagyon fontos, hogy miközben a szegedi bölcsészkaron belül nagyon éles viták zajlottak, az oktatók nem adták ki a diákokat. Tehát Ilia Mihálynak, Keserü Bálintnak, Balázs Mihálynak ebben a belső szabadság megteremtésében rendkívül nagy szerepe volt. Egy példa: Balázs Mihály, mielőtt elvállalta volna a párttitkárságot, megkérdezte a diákmozgalom vezetőinek a véleményét – ma ez nagyon furán hangzik, de akkor ez hihetetlenül nagy gesztus volt. Ezzel egyben persze Balázs Mihály nagy legitimitásra tett szert, amit azóta sem lehet igazából túlértékelni.

TAKÁTS JÓZSEF: A *Harmadkor* irodalmi, kritikai folyóirat volt, 1984 elején találtuk ki, és 1984 őszén jelent meg az első szám, 1989-ig tíz száma jelent meg. Az utolsó számot már nem én adtam ki, mert akkorra már elköltöztem Szegedről. Az első számon az volt feltűnő, hogy a *Bölcsész* új folyama, merthogy korábban itt, Szegeden megjelent egy *Bölcsész* című irodalmi periodika, de ez a felirat a Harmadkorra csak falból került oda. S ezt még a III/III-as ügyosztály is tudta. Még a lap alapítása előtt elmentem Ilia Mihályhoz, gondoltam, lehallgatták a szobáját, mindenesetre a dossziémban benne van a jelentés, ami arról szól, hogy Ilia Mihály azt tanácsolta Takáts Józsefnek – pontosabban a Publicistának, ez volt a nevem a III/III-as ügyosztály számára, Publicista –, hogy a *Bölcsész* új folyamaként adják ki, mert akkor biztosan hamarabb fogják engedélyezni, mintha vadonatúj kezdeményezésnek tüntetnék fel. Így aztán az lett ráírva, hogy a *Bölcsész* új folyama, de valójában nincs folytonosság az előző periodikával.

Ténylegesen folytonosság a *Gondolat-jel* című kari lappal volt, ami nem volt irodalmi lap, de mégis, valamennyire az összes későbbi szegedi bölcsészkar kezdeményezés a *Gondolat-jel* köpenyéből bújt ki, szerintem részben az *Aetas* is, valamennyire a *Harmadkor* is, tudniillik sokan közülünk ott, a *Gondolat-jel* hasábjain tanultunk meg írni.

A *Harmadkor* a nemzedéki ideológia nagy ellenségeként mégiscsak nemzedéki folyóirat volt; a mai magyar irodalom középgenerációjának jelentős része ebből a lapból indult.

Kiváló írók hosszú sorát lehet említeni Szijj Ferencről Kósa Imrén, Darvasi Lászlón, Háy Jánoson, Borbély Szilárdon, Kovács András Ferencen, Láng Zsolton, Visky Andrásan, Podmaniczky Szilárdon át Garaczi Lászlóig, most csak szépírókat sorolva, akik a lap szerzői voltak. Nagy, erős irodalmi generáció indult a *Harmadkorn*ból. Ez az irodalomkritikusokra is igaz. Az egyik első szerkesztőtársam Csuha István volt, aki aztán hosszú időn keresztül később a *Jelenkor* főszerkesztője volt. Csuhaitól Mikola Gyöngyin, Szilasi Lászlón, Szántó F. Istvánon, Károlyi Csabán át a később filozófiával foglalkozó Hévízi Ottón, Laczkó Sándoron át a nagyszerű műfordító-költő Kurdi Imréig, Tatár Sándorig nagyon sok nevet lehetne említeni, körülbelül húsz-huszonöt embert, akik ma is aktív szereplői a magyar irodalomnak alkotóként, kritikusként, fordítóként, színházi rendezőként. Ahhoz persze nagy szerencse is kellett, hogy ennyi kiváló, tehetséges ember egy időben összetalálkozzon. Úgyhogy én nagyon szerencsés szerkesztő voltam.

A *Harmadkorn*nak bizonyos értelemben csak antipolitikája volt, politikai szerepe nem. Lehet, hogy a véletlen hozta így, de nem biztos. A véletlen az volt, hogy az első számunkból kicenzúráztak két írást. Mikor leadtuk a számot, úgy kaptuk vissza, hogy ezt a két írást ki kell venni. Muszáj volt átszámozni az oldalakat. Egyenként átfestettem az oldalszámokat, hogy ne derüljön ki a cenzúrázás, de persze dokumentáltam az egész akciót: készült róla egy fotósorozat. Ezek nyugati magyar irodalommal kapcsolatos írások voltak, talán ezért is kellett kivenni őket; noha nem hinném, hogy különösebben veszedelmes dolgok lettek volna. A lényeg az, hogy innentől kezdve politizálásmentességre törekedtünk, így hát a *Harmadkorn* tényleg csak irodalmi lap volt.

A magyar irodalomban a hetvenes évek vége, nyolcvanas évek eleje olyan periódus volt, amikor az irodalmi autonómiatörekvések jegyében alkották az irodalmi műveket, s az irodalom kimondottan taszítani szerette volna magától a politikai jellegű feladatokat. Ez volt a politikája (antipolitikája) akkoriban annak a magyar irodalomnak, aminek Esterházy Péter volt a leginkább szimbolikus alkotója, Balassa Péter volt a szimbolikus kritikusa – s mi ebben az irodalomban szocializálódtunk. Azon a bizonyos debreceni találkozón 1987-ben bele is keveredtünk egy éles vitába Gyurgyák János akkori munkatársaival, mert azt a szemrehányást kaptuk tőlük, hogy nem veszünk részt a harcban, a nagy ellenzéki harcban, mert irodalmi lapként elutasítjuk magunktól a politikai szerepvállalást, s ez megalkuvás stb. Nekem viszonylag sok közöm volt a demokratikus ellenzék szegedi csoportjához, szegedi jelenlétéhez, így aztán nagyon kevésbé éreztem érintve magam egy ilyen típusú szemrehányással szemben, viszont teljesen inkompetensnek gondoltam. Az látszott ugyanis belőle, hogy aki ezt mondja, annak dunszt fogalma sincs arról, hogy a magyar irodalomban milyen folyamatok játszódtak le az elmúlt tíz évben. Mindenesetre ez az eset elég szépen mutatja, hogy nemcsak párhuzamosan haladtak a mi történeteink, hanem időnként egymással szemben is.

A *Harmadkorn*nak nem az előzménye az érdekes, inkább a folytatása. Csak megemlítem, a visszaemlékezés végett: a *Harmadkorn*nak végül is a tizedik számmal vége lett, akkor csináltunk is egy szimbolikus lezárást, készült egy *Harmadkorn Antológia*, amit Szántó F. István szerkesztett, megjelent könyv alakban, a lap legfontosabb harminc szerzőjének az írásaival. A *Harmadkorn* két másik lapban folytatódott, már 1989 után. Az egyik a *Nappali ház* volt Budapesten, amely vagy tizenöt éven keresztül volt a magyar irodalom nagyon fontos és nagyon érdekes folyóirata, egy új folyóirattípus megtestesítője. Ennek az alapítását én kezdeményeztem, az első öt szerkesztője mind egykori *Harmadkorn*-szerző volt. A másik a *Pompeji* című szegedi folyóirat. Hogy a *Pompeji* nem *Harmadkorn* néven jelent meg, az nekem köszönhető, mert én beszéltem le Szegeden maradt barátaimat 1990-ben, Laczkó Sándort, Szilasi Lászlót, Mikola Gyöngyit, Darvasit, akik folytatni szerették volna a *Harmad-*

kort, hogy új cím, s ne a *Harmadkor* név alatt szerkesszenek folyóiratot. A *Harmadkornak* nyilván elsősorban nagyon fontos nevelő funkciója volt azok számára, akik írtak bele. A kilencvenes évek elején írtam a *Nappali házról* meg a *Pompejiről* egy cikket a BUKSZ-ba, kértek egy összefoglalót róluk, amikor ezek a lapok egy-két évesek voltak; akkor azt a címet adtam az írásnak, hogy „A vándorévek folyóiratai”. Hiszen ennek az irodalmi generációnak a *Harmadkor* jelentette a tanulóéveket, és a *Nappali ház* meg a *Pompeji* időszaka jelentette a vándoréveket. Ezekben a vándorévekben aztán mindenki elindult a saját irodalmi pályáján, elkezdte az életművét úgy kiépíteni, ahogyan azt ma magunk előtt láthatjuk, ha szorgalmas olvasói vagyunk ezen írók könyveinek. Lényegében a *Harmadkor* jelentősége mindössze ez. Az értelme abban áll, amilyen irodalmi teljesítményt tudunk Szíjj Ferenc, Borbély Szilárd, Kovács András Ferenc, Darvasi László és a többiek neve mögé képzelni. Én mindenesetre büszke vagyok, hogy a szerkesztőjük voltam.

BÁRDI NÁNDOR: Köszönöm. Átkötésként két, a kort jelző példa. Az első a Budapest és a vidékiek témakörhöz: Betlen János tévériporter a Soros Alapítvány megbízásából Szegeden járt és azt mondta, miért nem lehet ezeket a lapokat – *Aetas*, *Harmadkor*, *Gondolat-jel* – összedobni, és együtt kiadva sokkal olcsóbb lenne. Nem értett az egészből semmit. Pontosabban nem fogta fel a kiadványok helyi közösségi funkcióját.

A második példa a *Gondolat-jel* szerepéről és a korabeli nyilvánosságról szól. Szörényi László egyik fontos írása, *A delfinológia* a *Gondolat-jel*ben jelent meg. Ez a dolgozat arról szólt, hogy a magyar irodalmi művekből a cenzúra milyen szövegrészeket vett ki politikai okokból. Majd a megjelenés után *A delfinológiát* az illegális *Beszélő* átvette, tehát egy egyetemi kari lapban megjelenő, nyilvános lapból egy illegális kiadványba vettek át szaktanulmányt.

SZILÁGYI MÁRTON: Rendkívül inspiráló volt azon gondolkodnom, hogy a *Sic Itur ad Astra*, amely a legfiatalabb, hiszen a legkésőbb alapított folyóirat a most emlegetettek közül, miképpen gondolható el a nyolcvanas évek egyetemi folyóiratainak a közegében. Persze azonnal hozzá is kell tennem: voltaképpen nem nekem kellene itt ülnöm az alapítók képviselőjében, hanem annak a szerkesztőtársamnak és barátomnak, Sahin-Tóth Péternek, akivel együtt alapítottuk a folyóiratot, s akit én meghatározó személyiségnek tartottam annak idején is; ám Péter 2004-ben, 38 évesen meghalt, félbehagyott egy sokat ígérő történeti életművet is, így most nekem kell képviselnem őt is.

A *Sic Itur ad Astra* részben hasonló, részben eltérő helyzetben volt, mint az előbb emlegetett folyóiratok. Ha megpróbálok felidézni az alapítás körülményeit, arra emlékszem, hogy 1987-ben Pétert és engem egy két évvel felettünk járó kolléganő, Kreutzer Andrea kérdezett meg, hogy nem lenne-e kedvünk esetleg lapot csinálni – azt máig nem tudom, miből gondolta, hogy bennünk van erre valami szándék vagy képesség. S akkor gyorsan hármasban kitaláltuk, hogy alapítsunk egy történetész folyóiratot. Próbáltam felidézni, hogy a címet vajon ki találta ki, de csak arra jutottam, hogy biztosan nem én voltam. Igazából már akkor is azt mondta nekünk valaki – konkrétan akkori kedves tanárunk, Komoróczy Géza –, hogy ez annyira rossz cím, hogy szinte már jó. Nem túl frappáns, egy egész mondat. Én akkor azt hittem, mindenki Astrának fogja rövidíteni, s lett belőle *Sic Itur*, aminek önmagában nem sok értelme van, de jól hangzik. Számunkra az alapításkor egyértelműen az *Aetas* volt a minta. Úgy gondoltuk, micsoda dolog az, hogy az ELTE bölcsészkarán nincs hallgatóktól szerkesztett történetész folyóirat. S ha éppen nincs, akkor próbáljuk meg mi. A megjelenés bújtatottsága nálunk is érvényesült, mi a KISZ pénzét költöttük erre – ezt a bölcsészkarai KISZ-szervezettel jó kapcsolatokat ápoló Kreutzer Andrea intézte el –, és egy nagy lélegzettel úgy döntöttünk, nem is kérünk lapengedélyt. Azt gondoltuk, talán nem ve-

szik észre a folyóirat illegálisát, s ennek érdekében ráírtuk azt, hogy „belső terjesztésű kiadvány”. Mivel viszonylag későn indult meg ez a lap, a 2. és 3. szám táján már olyanok voltak a viszonyok, hogy nem kellett lapengedély, csak bejelentési kötelezettség volt. A bejelentést megtettük, s ettől kezdve már volt valamiféle engedélyünk.

A *Soros Alapítvány* felbukkanása is sorsszerű volt. Ha jól emlékszem, az olyan módon történt, hogy amikor megjelentettük az első számokat, nem nagyon tudtuk terjeszteni, nem is tudtuk, miféle módon lehetne, ezért elkezdtek küldözgetni levéltáraknak, könyvtáraknak ajándékba, hogy legalább legyen belőle példány valahol. Ilyenformán jutott példány a Ráday-gyűjteménybe is. Abban az évben Benda Kálmán tartott egy speciálkollégiumot az ELTE bölcsészkarán, s erre az órára Sahin-Tóth Péter is járt. Az egyik alkalommal Benda Kálmán félrehívta őt, és azt kérdezte, hogy azonos-e azzal, aki ezt a folyóiratszámot szerkesztette, mert ő ezt a vállalkozást mint Soros Alapítvány hajlandó lenne támogatni, csak pályázzunk. Beadtunk egy pályázatot, s Benda Kálmán állta a szavát: innentől kezdve a Soros Alapítvány támogatta a lapot.

Valuch Tibor az előbb olyasmiről is beszélt, ami akkor a mi számunkra is nagyon fontosnak tűnt. Mi a folyóirat révén is minél jobb szakemberekké szeretnünk volna válni, s azoknak akartunk publikálási lehetőséget teremteni, akik évfolyamtársaink voltak, vagy az egyetemről ismertük őket. Hozzátennem, hogy megítélésem szerint szakmailag igen jó évfolyam volt a miénk, nem csoda hát, ha úgy éreztük, hogy van olyan tudományos kapacitása, amellyel ezt a folyóiratot meg lehetne tölteni. A mi vonzalmunk kezdetben Sahin-Tóth Péter történelmi érdeklődése okán is kora újkori volt, tehát nem elsősorban a 20. század történelme, hanem régebbi időszakok foglalkoztattak bennünket.

A *Sic Itur ad Astra* esetében és a mi egykori évfolyamunk esetében volt még egy sajátos történet, amely a közéleti–politikai kontextushoz tartozott. Amikor mi megcsináltunk már két számot, akkor egy évfolyamtársunk, Zarándy Zoltán egy hályogkovács merészségével kitalálta, hogy létre kellene hoznunk egy történész szervezetet. Kezdetben csak egy országosat, Magyar Történészhallgatók Egyesülete néven, majd ezt ki kell bővíteni nemzetközivé, tehát végsősoron egy nemzetközi történészhallgatói szervezetet kell létrehozni Budapest központtal, s ezt az egészet nekünk kell megszerveznünk. Teljesen képtelen ötletnek tűnt. Zarándy Zoli azonban hihetetlenül nyugodt és rendíthetetlen figura volt, s elindult a szervezkedés. Ekkor mi a *Sic Itur*t mintegy felajánlottuk a Magyar Történészhallgatók Egyesületének, s azt mondtuk, hogy akkor ez lesz a Magyar Történészhallgatók Egyesületének a folyóirata, ezzel is segítvén azt, hogy komolyan vegyenek bennünket. A folyóiratot éppúgy, mint a létrehozandó egyesületet. Attól kezdve egy ideig az is szerepelt a *Sic Ituron*, hogy ez a szervezet a kiadója. Zarándy Zolinak pedig sikerült a lehetetlen, s létrejött a Magyar Történészhallgatók Egyesülete, sőt megalakult a Nemzetközi Történészhallgatók Egyesülete is. Ehhez persze az is hozzájárult, hogy mindez éppen abban a periódusban történt, 1988-89-ben, amely az erjedés és a reménykedés időszaka volt; ekkor Magyarországon és tőlünk nyugatabbra is úgy hitték, hogy egy ilyen születőfélben lévő szakmai diákszervezet nagyon fontos valami lehet, tehát tárgyaltak velünk. Ennek az illúzióknak volt köszönhető, hogy az egyesület a tagjainak külföldi ösztöndíjakat is tudott szerezni. Ilyenformán egy folyamat mégiscsak elindult, s ez is a szakmaiság jegyében egyébként. A *Sic Itur* szerkesztett nemzetközi számot is annak köszönhetően, hogy ilyen háttere volt. Az egyesület megalapítása különben éppen Szegeden történt, mi, szerkesztők is ott voltunk, mi több, nekem kellett levezetnem az alakuló ülést. Ezt azért vállaltam el igen csekély rábeszélésre, mert pontosan tudtam, hogy levezető elnökként engem nem választhatnak meg semmilyen tisztségre, márpedig én nem akartam tisztségviselőként belekerülni egy ilyen szervezetbe, úgy éreztem, van nekem elég dolgom enélkül is.

Támadt tehát egy ilyen szervezeti háttér a folyóirat mögött, de ennek a szerkesztésben viszonylag csekély szerepe volt: a *Sic Itur*t továbbra is mi szerkesztettük, úgy, ahogy tudtuk. Mi feltehetőleg nem sokat tudtunk arról, miképpen néz ki egy folyóiratnak az üzemszerű működése. Ahogy erre a beszélgetésre készültem, átnéztem a folyóirat korai számait, s időnként a fejemet fogtam, hogy milyen szerkesztői ügyetlenségek és amatőrségek voltak ezekben az első számokban. Például nincs két olyan szám ezekben az első évfolyamokban, ahol ugyanúgy lenne feltüntetve a szerkesztőbizottság, miközben a folyóiratot csak ketten-hárman csináltuk. Tehát ha valaki, egy jövődéli szakdolgozó kétszáz év múlva megnézi a számainkat, nem fogja tudni, hogy ezt a lapot valójában ki szerkesztette. Általában mindig úgy volt, hogy egy barokkosan felburjánzó szerkesztőségi névsor jelent meg, ám valójában csak két-három ember dolgozott. Csak arra kellett vigyáznunk, hogy ne sülyedjen két fő alá azoknak a száma, akik dolgoznak. 1997-ben, a folyóirat tízéves évfordulója táján történt meg, hogy egy főre zuhant, illetve egy fő alá esett ezek száma, s akkor úgy tűnt, hogy a folyóirat megszűnik. Sahin-Tóth Péter volt az, aki gatyába rázta az egészet. Visszajővén egy franciaországi ösztöndíjból, összeállított egy új diákszerkesztőséget, alapított egy egyesületet, és annak keretében működött a folyóirat.

Amikor a folyóirat megindult, akkor egyetemi hallgatók, illetve fiatal történészek tanulmányait közöltük. Az, hogy a *Sic Itur* jelenleg is létezik – noha inkább antológia- vagy évkönyvszerűen jelenik meg –, az én szememben egy kisebb csodával ért föl. Számomra mindig úgy tűnt, hogy ez a folyóirat egy tengeren himbálódzó papírhajó, amely bármikor elsüllyedhet. Mégis megvan. Mi nem tudtunk és már valószínűleg nem is fogunk soha intézményesülni, a szerkesztőségnek nincs állandó székhelye, nincs stabil költségvetése, nincs mögötte szervezeti keret, de valami módon mégiscsak sikerült megtartani azt az eredeti formáját, hogy egyetemi hallgatók szerkesztik, és mögöttük vagy mellettük vannak olyan oktatók, akik megpróbálnak segíteni. Ők most már olyan középgenerációhoz tartozó történészek, akik annak idején alapítók voltak, vagy legalább ott voltak a kezdeteknél.

Korábban megtörtént az, hogy valaki közölt a *Sic Iturban* egy írást, s aztán közölte a *Századokban* is, mert nem hitt abban, hogy a *Sic Iturban* valaki is látni fogja; s annyiban igaza is lehetett, hogy a *Századok* szerkesztői biztosan nem látták ezt a publikációt, különben nem közölték volna. Most már, ha valaki a *Sic Iturban* közöl egy tanulmányt, nem kell azt éreznie, hogy kútba dob egy követ. Valami mégiscsak létrejött belőle. S ez nem feltétlenül a mi érdemünk, hanem azoké, akik utánunk átvették a folyóiratot, vagy éppen jelenleg is életben tartják. Köszönöm.

BÁRDI NÁNDOR: Azt hiszem, Marci szerény volt, és aki megnézi a *Sic Itur ad Astra* utolsó három számát, profi borítókat láthat, és különösen a *gender* szám megjelenítése vonzó.

SZILÁGYI MÁRTON: Ha még szabad egy apróságot megjegyezmem, hogy a bölcsészkar akkori légkörét érzékeltessem: talán nem mindenki tudja, hogy a folyóirat első két számának a borítóján egy létra volt látható, amelyre rá volt írva, hogy „bölcskar”. Ez annak a létrának a fényképe volt, amely ott volt egyébként a folyosón, s így azt mindenki láthatta nap mint nap. A borítót – ahogyan ezt fel is tüntettük – Rózsa Gy. Eduardo tervezte; ő pedig nem más, mint a nemzetközi kalandor, gerilla és szabadságharcos Rózsa-Flores Eduardo, akit nemrégiben mészároltak le – tisztázatlan körülmények között – Bolíviában. Merthogy ő is hozzátartozott valamiféleképpen a folyóirat szellemi környezetéhez, legalább annyiban, hogy ő tervezte meg a folyóiratunk borítóját.

BÁRDI NÁNDOR: Ezzel az átvető megjegyzésemet lelőtted. Nekem is föltűnt Eduardo, ugyanúgy, mint az, hogy a *Századvég* első számának a fejlécén oda volt írva, hogy kéziratokat várunk!

GYURGYÁK JÁNOS: Az volt az eredeti terv, hogy öt és fél percet kapunk kétszer. Ha megtisztelték azzal, hogy meghallgattok, akkor én úgy próbálom csoportosítani a mondanivalómat, hogy minél távolabb kerüljek a veteranológiától vagy a veterán studiedtól, tehát minél kevesebbet kelljen ezzel a kérdéssel foglalkoznom, de azért azt sem szeretném, ha a vitavezető kérdéseire nem válaszolnék. Amiről én a második öt percben szeretnék beszélni, az a magyar folyóiratok jövője az internet korában, és erről elég határozott véleményem van. Remélem, eljutunk addig, hogy erről is tudok majd beszélni, mert úgy érzem, hogy most körülbelül abban a korszakban vagyunk, amikor a kódexmásolók beszélgettek, miközben Gutenberg már nyomta a negyvenkétsoros bibliát.

Az első öt és fél percben valami másról is kell beszélnem. Három, talán humorosnak tűnő megjegyzéssel kezdeném. Huszonöt éves az *Aetas*, és én is ünnepek, húsz éve nem voltam tudományos konferencián, és úgy látom, hogy semmi nem változott a húsz év alatt. Az ebéd előtt még a csilláron is lógnak, míg Nándi, Romsics Ignác ad elő, de amire én kerülök sorra, délben elmegy a fele, majd utána a kávészünetnél a hallgatóság másik fele is eltűnik. A konferenciákat úgy kéne megoldani, hogy az esti sörözést kicsit előrébb kéne hozni. Másrészt a korszakoláshoz szeretnék hozzászólni, a 20. század korszakolásához. Ha a Kossuth Könyvkiadó nagyon sok kötete után egy új kiadó majd százkötetes magyar történelmet fog kiadni, akkor azt javasolnám e sorozat szerkesztőjének, hogy ne 1989-et vagy 1991-et vegye korszakhatárnak, hanem 1985-öt, mert ekkor alakult meg az *Aetas* és a *Századvég*. És ez végre egyszer egy objektív korszakhatár lesz, a sok szubjektív és megkérdőjelezhető évszám után.

A harmadik megjegyzésem arra vonatkozik, hogy a Széchényi Könyvtárban átnéztem az összes jelenlevő lap első évfolyamait. Takáts József meg is jegyezte, hogy ekkora marha nem lehetsz, hogy ezt megteszed, de megtettem, és valami nagyon föltűnt ezekben a lapszámokban: tulajdonképpen ennek az idézőjelbe tett nemzedéknek – mert arról szeretnék majd beszélni, hogy nem volt nemzedék, és én ezt hiányolom – a tájékozódásra, a kitekintésre, a múlttal való szembenézésre, a nyitottságra való igénye, szóval magyarul és kissé szimbolikusan a tűz, amit éreztem ezeknek a lapoknak az első számaiban. Hogy mi akarunk valamit, meg akarunk valamit ismerni, tudni, és meg akarunk valamit változtatni, ami körülvesz minket. Szerintem ez az áhított szintézis nem tudott létrejönni. Az a tűz, ami bennünket ezeknek a lapoknak, cikkeknek a megírására, szerkesztésére ösztönzött – pesszimizmista fogalmazva –, kihunyott vagy kihunyóban van. Gyorsan válaszolok, és ezzel jellemzem is vitavezetőnk precizitását, egy-egy kérdésre, és ezzel le is tudtam a veterán studied.

BÁRDI NÁNDOR: Én azt kértem, hogy egy fontos kérdést jelölj meg, emelj ki.

GYURGYÁK JÁNOS: Igen? Nem baj, én mindre válaszolok egy-egy percben. Milyen igények, milyen törekvések nyomán jutott a szerkesztőség a lapindításig? A *Századvég* esetében nem volt ilyen, illetve volt egy kézirat-tömeg, amit Váltóláznak neveztek, ezt négy ember hozta össze, Simicska Lajos, Varga Tamás, Kövér László és Orbán Viktor. Akkor kerültünk mi oda Wéber Attilával, így csináltuk meg együtt a lapot. Nagyon egy srófra járt az agyunk, ma már tudom, alapvetően ötven fölötte az ember már látja, hogy az emberi motivációk nem azonosak. Azóta rájöttem arra, hogy az embert négy dolog motiválja, és ezek elkülönülnek egymástól, bár néha van átfedés. A hatalom az egyik, a tágan értelmezett kultúra a második, a pénz a harmadik. Ma már ezt világosan látom. Egy nem volt ott, a negyedik motivá-

ció, az élvezetek: a nők, az ital nem volt jelen, az az embertípus, amelyik egyébként a legboldogabb, szemben az előző hárommal. Ezt a típust ma már inkább irigylem és hiányolom...

Mennyit kellett bíbelődni a kéziratokkal? Ez változott. A két szélső pont Kis János és Szabó Miklós volt. Kis Jánosnál nem lehetett egyetlenegy vesszőt sem javítani, Szabó Miklós cikkét újra kellett írni, a gondolatokat át kellett tenni emészthető szöveggé. Aki javított Szabó Miklós-írást, az tudja, miről beszélek.

Milyenek voltak a kéziratok? Hozott és felkérésre írt kéziratok voltak. Kezdetben maguktól jöttek a kéziratok, utána a tematikus számoknál már fel kellett kérni szerzőket, és azt gondolom, hogy az arány a kettő között az idők során egyre rosszabbá vált. Ha ma lapot szerkesztenék, igen-igen sok időt kellene fordítanom arra, hogy a felkéréseket megtegyem, és az írásokat behajtsam.

Számítottatok-e az irodalmi intézményesség peremén tevékenykedőkre? Azt gondolom, hogy a *Századvég* esetében részben a féllegális, részben az ellenzéki, részben az emigrációs szerzők, Sárközy Mátyástól Kende Péterig itt jelentek meg először, Faragó Bélától Balla Bálintig nagyon sok nevet sorolhatnék.

Az utolsó kérdés a nemzedéki ügy. Két nagyon értelmes cikk jelent meg erről a lapokban. Sükösd Miklós nagyon érdekes írása az egyik. Most újraolvasva az írást és újraolvasva a lapokat, két nagyon érdekes kérdés vetődött föl bennem. Az egyik a nemzedéki ügy, tehát az a probléma, hogy egy korcsoport nem válhatott nemzedékké, merthogy a nemzedéki létnek – a korcsoporttal szemben – van egy nagyon fontos összetartója, a kulturális és egyéb orientáció. Én ezt ma már úgy gondolom, hogy ha már egyszer ez az átkozott Kádár-rendszer létrejött, és úgy működött, ahogy működött, elkövetett még egy hibát: nem tartott ki még néhány évig. Mert én belülről – és ez természetesen a szubjektív véleményem – azt látom, hogy az a négy-öt év, az az idő, ami alatt ki kellett volna hordanunk ezeket a dolgokat, ez nem adatott meg. Mindegyik lapnál ezt érzem, különösen a *Századvégnél*. Mégpedig miért nem adatott meg? És itt áttérek a másik kérdésre, ami tulajdonképpen ezzel nagyonis összefügg. Sükösd Miklós azt írja ebben a cikkben az akkori magyar értelmiséget csoportosítva, hogy két nagy típusa volt, és a két nagy típuson belül két altípus. Ő nem történész, s ma már ezt nagyon másképp látjuk, de ő azt mondja, hogy volt egy népi értelmiségi mozgalom, ennek volt egy demokratikus – én úgy mondanám inkább, hogy modernizáló demokratikus – vonulata, és volt egy konzervatív része. Szerintem nem így volt az eredeti népi mozgalomnál, de ez most mindegy is. Ezzel szemben volt egy európai értelmiség, amit ma már eléggé fenntartásokkal fogadok és értékelek, de mindenesetre ennek volt egy liberális szocialista, és volt egy liberális demokrata irányzata akkor a politikai életben, és – szerintem ez egy mély meglátás – a liberális szocialista és a tiszta demokratikus népnek lett volna esélye arra, hogy valamiféle szintézist hozzon létre. Erre egyébként én határozottan látok jeleket. Ezek a lapok – mondja Sükösd Miklós – ennek az összeolvadásnak vagy készülő szintézisnek voltak valamiféle különböző, egymástól eltérő, de mégis valamiféle támogatói, hordozói, felvetői stb.

Nekem mind a két kérdésben eléggé radikálisan más a véleményem. Ahogy olvastam ezeket a lapokat, eddig soroltam a pozitívumokat, most azt kell mondjam, hogy totál kaotikusak ezek a lapok, ezek a nézetek. A mi akkori gondolkodásunk, amellet, hogy rendkívüli mértékben próbáltunk tájékozódni, zavarosnak tűnik, inkább csak azt tudtuk, hogy mit nem akarunk. Ma úgy látom, hogy az a fajta idő, ami szükséges lett volna ahhoz, hogy ezeket a dolgokat, részben az ideológiai irányzatokkal, részben a múlttal, részben a jövőképpel, részben az egész helyzettel, tisztázzuk, nem adatott meg. Jól mutatja ezt a folyamatot az, hogy ezek a lapok 1991-ben jórészt megszűntek, pedig nem volt már akkor pénzügyi kény-

szer, hogy megszűnjenek, hiszen akkor már a *Soros* belépett, tehát semmi ilyesmi nem volt, és mégis, ezek a lapok valamennyire kifutottak. Szerintem ez azzal függ össze, hogy a nagypolitika vagy a nagy értelmiségi mozgás ezeket a lapokat bedarálta.

BÁRDI NÁNDOR: Itt annyit tennék hozzá, hogy amikor előkészítettük a mostani beszélgetést, akkor Sükösd írását elküldtem, illetve az 1986-os *Határ*-beli írást, amelyben végigveszik ezeket a lapokat, és utána sokat gondolkoztam azon, hogy nem lett volna-e jobb Körösenyi írását⁸ elküldeni. Sükösd 1981–1982-ben a *Jelenlét*-ben is próbált egy nemzedéki életérzést konstruálni⁹, majd 1987-ben megint próbálkozott ezzel. A kiadványokat átolvasva azt mondhatjuk, hogy szó nem volt nemzedéki tematizálásról. Körösenyi írását azért tartom fontosnak, mert arra példa, hogy ebből a körből milyen időtálló elemzések születtek. Átadnám a szót Bellavics Istvánnak, a házigazda *Aetas* alapító szerkesztőjének.

BELLAVICS ISTVÁN: Hölgyeim és Uraim, Kedves Barátaim! Nekem a rövid távú memóriámnál csak a hosszú távú memóriám rosszabb, és most mindehhez képest improvizálni fogok, ugyanis nem tudtam „előre készülni”, mint Gyurgyák János. Személyes emlékeket fogok feltehetőleg elég szubjektív módon felidézni, de van egy nagy erősségem, Nándi már előttem elemezte az egész kérdést, és itt ül mellettem, majd ő kisegít.

Belenéztem az első számba, megnéztem azt a szöveget, amit beköszöntőként közösen írtunk Nándival és Lacival, és van ott egy szenzációs, gyönyörű képzavar, amivel a lapot újjára bocsátottuk. „Az újraindított lap fennmaradását már születése pillanatában a kétkezdés sorvasztó szelleme lengi körül” – érzik a magabiztosságot, ugye? –, „de ennek ellenére – *írjuk* – merjük vállalni az életre keltését”. És ez jellemezte az egész hozzáállásunkat, mert nagyon bizonytalanok voltunk. Én erre a momentumra határozottan emlékszem, de azért ez az indulás nem másfél évig – ahogy hallottuk a *Sic Itur* esetében az előtörténetet – húzódozó esemény volt. Pár adalékkal meg szeretném világítani, hogy szerintem milyen események és milyen folyamatok vezettek bennünket a lap elindításához.

Emlékszem Medzibrodzski Endre tanár úrnak egy szemináriumára, ahol papírgalacsinokat lökdöstünk egymás felé, és témákat, rovatneveket és címeket írogattunk, és ezzel megerősíttem, hogy mi hárman voltunk ennek a projektnek a kezdeményezői, és bizonytalanságunk dacára nagyon öntudatosak voltunk. Sokszor hallottam – kritikai éllel –, hogy mi a régi *Aetastól* erőteljesen el akartunk szakadni, tehát nem akartunk e korábbi laptestvér folytatói lenni. Ezt a kritikát vállalom, mert mi a saját önkifejezésünk útját próbáltuk keresni. Azonkívül, hogy Koszta Laci hozta az ötletet, miszerint a régi *Aetas* nevét kellene átvenni, mert akkor könnyebben lehet a lapot elindítani és legalizálni a Bölcsészkaron, mi igazából tudni sem akartunk erről a korábbi kezdeményezésről. Legalábbis én biztosan nem, és ez valóban pofátlanság volt a korábbi lap szerkesztőivel szemben, ezt most utólag már belátom, de mi ezt nagyon erős öntudattal vállaltuk akkor, amire így utólag is határozottan emlékszem.

Milyen igények és törekvések vezettek bennünket? Hárman voltunk, de aztán azonnal két csoportra lehetett bennünket osztani. Egyrészt volt Koszta Laci, másrészt Nándi és én. Ez nagyon fontos, a későbbi történéseket is befolyásoló helyzet volt. Laci esetében született történésről volt már akkor is szó. Én ezt személyesen megéltem, mert vele laktam egy évet albérletben. Nem volt a Vértónál a panelek között toronyóra, hogy Lacihoz lehessen igazítani, de egyébként csak ennyi különbséget láttam akkor Kant és Laci között. A kifizetés

⁸ Körösenyi András: A magyar társadalom politikai tagoltságáról. *Határ*, 4. sz. (1987) 94–98. Az előadás vitája: uo. 99–102. p.

⁹ Sükösd Miklós: – részletek –. *Jelenlét*, 9. sz. (1981) 64–74.

minden nap ugyanakkor, pontban reggel 9-kor itta meg, és onnan indult a napja, éjszaka fél 2-ig, az Árpád-kori okmánytárral szoros közösségben. Tehát ő így élt. Nándival mi a szerkesztő szerepet inkább *önmegvalósításként* éltük meg, mindannak ellenére, hogy akkoriban mi is történészek szerettünk volna lenni, és Nándi ezt a pályát futja ma is, én pedig teljesen más irányba tévedtem. (Ezt az én esetemben már akkor lehetett prognosztizálni, csak számomra így utólag vált ez világossá.) Mindenképpen meg akartuk valósítani azt, ami akkor a *Gondolat*-jellel indult, amelynek köréhez 1981 őszén csatlakoztunk. Ennek a lapnak eleinte ritkán, majd később sűrűn szerzőivé is váltunk, és az ehhez kapcsolódó mozgolódások, az Erdély iránti érdeklődésünk, az erdélyi segélyezés és gyűjtések szervezése, az akkori diákszemélyiségekben zajló heves viták, a KISZ-hez való először ellenzéki, majd teljesen kivonuló hozzáállásunk mind azt jelezték, hogy mi ennek az irányultságunknak határozott formát akarunk adni. Nagy lökés volt, amikor Takátsék megalapították a *Harmadkort*. A kultúrát a jóindulatú irigység mindenképpen serkenti, és talán vezérel is, és biztos, hogy el voltunk *sápadva* emiatt, és mi is akartunk egy hasonlót.

Nagyon fontos számomra, hogy amikor az *Aetas*-ról és a *Harmadkorról* beszélünk, húsz-harminc fiatal bölcsészről van szó – nem számoltam össze azokat, akiket ide sorolok, többen itt ülnek közülük –, akik összetartoztak; voltak irodalmárok, történészek, volt, aki a filozófia iránt érdeklődött, de rendszeres közös összejárásban, közös bulizásban, időszakonként akciózásban, aláírásgyűjtésben, amit például épp Nándival elkövettünk, mindennap kifejeződött ez a szoros összetartozás. Szellemi és baráti közeg volt egyszerre, ahol számomra izgalmas dolgok zajlottak. Sztoriként elmondok egy esetet. Takinak [Takáts Józsefnek] mindig voltak jó ötletei. Egyszer ültünk Pikó Bandi lakásán – 1985 környékén jártunk –, és ő hirtelen fölvetette: *Szerintetek meddig tart még ez? Vagyis a létező.* És a *legrövidebb* válasz ötven év volt, mindez tehát 1985-ben. Mint látják, *nagyon optimisták* voltunk. Számomra máig ható alapélmény maradt, hogy ez egy nagyon összetartó közeg volt. Ebből indult ki tehát az az önmegvalósítás, ami az *Aetas* egyik létrehívója volt. Nándi és az én esetemben, meg aztán Deák Ági, Pikó Bandi, Tomka Béla és többek esetében az 1983 őszén induló Kelet-Európa speciális képzés (Sajti Enikő tanárnő vezetésével) volt a másik – de az előbbtől nem különálló – hajtóerő. Itt mi nagy önállóságot kaptunk a tanárnőtől, és így elkezdtünk tematikát összeállítani, témákat kidolgozni és előadni, sőt egy idő után mi magunk vezettünk egy-egy szemináriumot. Ez az *Aetas* sztorinak olyannyira fontos előzménye volt, hogy a későbbi szerkesztők közül Nándit és magamat nem számolva még négyen voltak hallgatói a Kelet-Európa speciális képzésnek.

A szerkesztői munkánkról is pár adalékot tennék hozzá az eddigiekhez. Nyugodtan állítom, nem arról volt szó, hogy hallgatók osontak kézírataikkal a történész folyosón és keresték remegve a kiadójukat, nem, erről egyáltalán szó sem volt. Amikor nekiindultunk a lapszerkesztésnek, tudtuk, hogy van egy-két szakdolgozat és TDK-dolgozat készülöben, amit be tudunk gyűjteni, de ez nem ígért izgalmas lapot, viszont rögtön – és ezt Nándi is kiemelte – fölhívom a figyelmet a megjelenő könyvkritikákra. Nagyon erős volt a kritikai hajlam bennünk. Nándi előbb említett több lapból is ilyen öntudatos könyvkritikákat. Én a sajátjaimat néztem tegnap át. Az egyiket Pölöskei *Tisza István-könyvéről* írtam. Hát olyan brutális pofátlansággal csak egy iszonyatosan öntudatos pasas tud nekimenni egy könyvnek, aki fiatal, és nagyon keveset ért a témához, ahogyan akkor én nekimentem egy elismert szaktekintély munkájának. Gyakorlatilag megállapítottam, hogy Pölöskei nem ért a témához – mindazok után persze, hogy én valószínűleg az ő könyvéből tájékoztam egyáltalán mélyebben a témáról. Ez az öntudat hajtott bennünket előre, és ez a kritikai él végig megvolt bennünk.

Harmadikként kiemelek egy nagyon jó irányt, ami szerintem máig a lap egyik komoly ereje, most is *Határainkon túl* néven fut. Mi adtuk ezt a nevet, amikor Jakó Zsigmonddal interjút készítettünk. Nagyon érdekes volt az a kolozsvári beszélgetés, amelyre Koszta Laci én is elkísértem. Még soha életemben nem ültem úgy interjún, hogy egy széki népviseletbe öltözött cselédasszony egy *Scientea* példányt hozott a lábam alá, és azon kellett tartanom a bakancsom az interjú közben, hogy össze ne sározzam Jakó professzor dolgozószobáját, de amit hallottunk az idős mestertől, az még ezt a jól bevésődött sztorit is elhomályosította. És aztán jött Bogyay Tamás meghívása, pedig annak akkoriban sokan nem örültek, lévén ő a SZER állandó munkatársa. Összefoglalva tehát, nem volt olyan külső ösztönzés, hogy például hallgatói igény kényszerítette volna ki, hogy legyen egy szegedi történész folyóirat. Ebből a kis körből származott ennek az igénye az én emlékezetem szerint.

A hozzáértésünkről annyit, hogy én például egyáltalán nem tudtam szerkeszteni, és a korrektúrajelekkel is akkoriban ismerkedtem. Egyetlen dologra tudtam támaszkodni, egy a 4-es menzán valamikor 1981 őszen történt esetre. Galamb Gyuri az én első, a *Gondolat-jel* számára írt írásomat szerkesztette. Ez a következőképpen történt: *Belló, itt ezt és ezt írod. Nem értem.* Elmondtam, hogy értse. *Na jó, akkor most ezt így írjuk le.* És így sorról sorra. Végül is a szöveg elkészült, s én ezt a módszert több esetben kénytelen voltam ellopni. Egy borozóban például egy érzékeny lelkű bölcsészt ötször kellett visszarángatnom, pedig a bor ott volt előtte, így vált megjelentethetővé az *Aetas* egyik első tanulmánya.

Mégis ennyi improvizálás ellenére fokozatosan egy karakteres lap formálódott. Mivel én vagyok itt az alapítástól 1992-ig a *kontinuitás*, így én tudom elmondani, hogy volt egy nagyon komoly, a lap arculatát máig befolyásoló váltás a nyolcvanas évek legvégén, 1990 körül. Ez azért történt, mert 1987-ben Koszta Laci azt mondta, hogy igen sok szakmai dolga van (már dolgozott a doktoriján), és eldöntötte, hogy kiszáll, Nándi pedig *element* újra katonának. Adott volt egy logikus következmény a számomra, hogy én is kiszállok, vagyis abbahagyjuk a lapot. Nem is igazából értem, hogy miért makacsoltam meg magam. Pár fiatalabb szerkesztőtársat megkértem, hogy szálljanak be, így jött először Pikó Bandi és Pribelszki Jancsi, majd Náfrádi Zoli, Tóth Péter és Vajda Zoli, és elindítottuk ezt a második folyamatot, majd pedig jött Deák Ági. Így jutottunk el addig a lapig 1990-ben, amely már hasonlított a mai változatra. A *Soros Alapítvány* jóvoltából meg tudtuk venni a *Ventura* nevű programot, és Tóth Peti már profi színvonalon tördelte ezt a lapot. Mert a tördelést is a szerkesztőségen belül végeztük akkor.

Voltak más erősségeink is. Gyurgyákéktól loptuk a körkérdést mint műfajt, aztán mi is csináltunk párat. Ez már az az időszak a lapnak, amikor elindult a professzionizálódás folyamata. Nagyon igényesen, jól strukturált, átlátható lapot készítettünk, és már akkor két-hasábos volt a *Figyelő* rovat. Azt gondolom, ezzel indult meg az *Aetas* újabb története, előtte pedig volt az *őstörténet*, ami számomra a lap romantikus és felejthetetlen időszaka maradt máig hatóan.

Hogy fogadták a lap alapítását az egyetemen? Emlékezetem szerint eleinte nagyon barátságos volt a légkör. Ez egy történész folyóirat, egyértelműen a szakma mellett elkötelezett történész fiatalok folyóiratának látszott. 1986 végén, 1987 elején, amikor én lettem a főszerkesztő, volt egy kis gikszer, mint az az illetékes elvtársak jelentéseiből is látható (ott a tárlóban talán van is egy dokumentum erről): meg kell akadályozni, hogy ez a pasas legyen a főszerkesztő. Valamiért nem akarták, hogy én vegyem át ezt a szerepet. Jogosan aggódtak, mert én utána egyértelműen próbáltam áttolni másfajta vizekre a lap tartalmát, ami ezt követően jobban átpolitizálódott, és előtérbe kerültek aktuálpolitikai hatást is érintő témák. Addig a középkor, azután meg a szovjetológia, meg az aktuálpolitikai kérdések erősödtek, amelyben például Debrecenből Valuch Tibi is aktívan részt vett. Akkor

történt az a számomra nagyon *megtisztelő eset*, hogy meghívtak a történész pártbizottságba egy nagyon klassz beszélgetésre, mint pártonkívülit. Itt nagyon sok dicséretet kaptam, nagyon sok pozitívum hangzott el, mint ahogy sok hasonló esetben történt akkoriban, mielőtt lényegre tértek volna. Azt mondták, hogy minden oké, csak az a *Határon túl* rovat nem illik bele a képbe, *lapidegen*. Mondtam, hogy szerintem ez a lap lelke, és aztán csak mosolyogtunk hülyén egymásra. Ennyiben maradtunk. Ez már az az időszak volt, amiről Nándi mesélt, hogy itt olyan *esernyők* voltak, mint Ilia Mihály tanár úr, Keserű Bálint és Balázs Mihály professzor urak, és a történész tanárok *keménymagja* részéről is inkább csak sziszegés volt, de soha nem lettem *falhoz állítva*, vagy ha szerették is volna egyesek, akkorra már elmúltak azok az idők, egy-két év múlva pedig az egész probléma okafogyottá vált.

Arra emlékszem még, hogy az akkori dékánhoz minden szám előtt mennünk kellett a kiadás engedélyezéséért, és ő mindig fájlalta, hogy ez a lap megint megjelenik. Mondtuk, hogy igen, megint meg fog jelenni.

A *Soros Alapítvány* neve sokszor elhangzott itt. Én neveket szeretnék említeni, mert ez nemcsak egyszerűen támogatásról szólt, hanem nagyon jó emberi kapcsolatokról is, szó szerint Vásárhelyi Miklós bácsival, Kardos Lacival és Litván Györggyel, aki ugyan nem volt benne formálisan a *Soros* vezetésében, de a háttérben támogatást tudott nekünk is biztosítani. Ők mindig mellettünk álltak, és amit kértünk, azt meg is kaptuk a lap további működéséhez.

VALUCH TIBOR: Ez minden más esetben így volt Debrecenben is.

TAKÁTS JÓZSEF: A *Harmadkor* esetében is így történt a lap életének utolsó harmadában.

BÁRDI NÁNDOR: Akkor halljuk Gyurgyák János véleményét!

GYURGYÁK JÁNOS: Tulajdonképpen kár volt ezt fölvetnem, mert én is jobban jártam volna, ha huszonöt év múlva térünk vissza erre a kérdésre. Amit én most vizionálok, az huszonöt év múlva úgyis kiderül, hogy úgy lesz, vagy csak én vizionálok ezt. Tehát azt akarom elmondani – teljesen informálissá, személyessé téve a dolgot –, hogy megrendültem azokon a folyamatokon, amelyek a magyar könyvkiadásban és a magyar folyóirat-kiadásban az elmúlt néhány évben lezajlottak. Nagyon durván leegyszerűsítve azt mondhatom, hogy tulajdonképpen nagy mértékben kezdenek elfogyni a szerzők, az olvasók és a pénz – ez a három, ami egyre inkább hiányzik. Engem már fél éve intenzíven érdekel ez a dolog, és nagyon intenzíven kezdtem foglalkozni az új tendenciákkal. A személyes véleményem, hogy nagy korszakváltáshoz értünk, ami Magyarországot is három-öt év alatt el fogja érni, és mindaz, amit eddig a folyóirat- és könyvkiadásról gondoltunk, mind zárójelbe kell tenni. De, hogy valami vigasztalót is mondjak, nem szeretném most az I-Pad, az e-book és az egész digitalizáció problémáját felvetni, és hogy ez Magyarországon hogyan indul be, milyen nehézségei vannak. Egyszerűen csak jelezni akartam ezt a problémát. Két pozitívum van ezzel kapcsolatban, amire most, az elmúlt fél évben jöttem rá, és ez biztató lehet az új lapok szerkesztőinek meg a régi lapok folytatóinak is. Az egyik az, hogy bár én úgy látom, hogy az a struktúra, ami kialakult, és amiről Romsics professzor úr az első előadásban részletesen beszélt, az gyökeresen meg fog változni, de van remény: két dologra ugyanis szükség lesz, jöhet bármiféle változás, bármiféle kütyü, lehet olyan kütyü, ami mobiltelefon két outputtal, egy keyboarddal és összehajtható e-papírral, lehet ez az e-book, lehet ez I-Pad, lehet a mobiltelefonnak, az internetnek és a könyv olvasónak az összeolvadása, ma még ezt nem lehet tudni. Mindenesetre dollármilliárdok indultak meg ebbe az irányba, és Magyarországon is mil-

liárdok indulnak meg ebben az évben, de ez a folyamat nem fogja gyökeresen, forradalmian érinteni az értelmiségi létet. Két dolgot ugyanis nem lehet kiküszöbölni, ez a két dolog, bármiféle változás történik, állandó. Az egyik a szerző, a másik a – nevezzük így – tartalomszolgáltató. Az összes többi szerintem meg fog változni, a nyomdák, a papíripar, a könyvesboltok, de bármiféle irányt is vesz ez a folyamat, én úgy látom, hogy ez a kettő – s ez némi optimizmusra adhat okot –, nos, ez nem változik. Mindenki, aki a nyomdából kijövő első könyv illatát élvezte már, és ha hazamegy, otthon a tapéta helyett könyveket lát, fájjalja ezt az egész folyamatot, mégis azt gondolom, hogy óriást nagy lehetőségek rejlenek ebben az egészben, és bármit is csinálunk, ez a technikai-forradalmi változás jön. Viszont a lehetőség például egy lapalapításra, aminek a nehézségeiről itt különböző veterán történeteket hallottunk, hihetetlen mértékben könnyebbé válik. Tehát Janus-arccal tekintek mindezen folyamat elé – egyik oldalon fájjalom az egész kultúrát, ami a papíralapú könyveknek és folyóiratoknak a kultúrája, a másik oldalon pedig látom azokat az utakat-módokat, amelyek nem szűkíteni, hanem bővíteni fogják a lehetőségeket.

TAKÁTS JÓZSEF: Szerintem biztosan úgy lesz, ahogy János mondja, egyrészt azért, mert ő mondja, másrészt azért, mert tényleg. Egy-két mondatban csak azért reagálnék János állításaira, mert olyan helyről is látom ezt a folyamatot, ahol a folyamat hatásaira való felkészületlenséget is láthatom. Ez év elejétől én vagyok az NKA Szépirodalmi Kollégiumának az elnöke. Ez a kollégium támogatja az összes magyar irodalmi folyóiratot. Nagyon sok irodalmi folyóirat van, nem is tudom, mennyi, a pályázók száma olyan 65–70 között mozog általában, s mondjuk, negyvenen kapnak is valamennyi pénzt. Nyilván fölmerül az emberben a kérdés, hogy mennyi értelme van egy papíralapú, hatalmas folyóirat-kultúrát fenntartani nagyjából évi 300 millió, csak ebből a forrásból származó forintból. Ugyanis még vannak más források is, ahonnan további pénzek áramlanak be ebbe a papíralapú irodalmi folyóiratrendszerbe, összesen úgy becsülném meg, hogy kb. évi 800 millió forint körüli összeg. Vajon mindannak a fényében, amit János elénk vetített, mi az értelme ennek? Amikor elvállal az ember egy ilyen posztot, mint az enyém, akkor muszáj ezen elgondolkodnia. Én arra jutottam, hogy ez olyasmi, mint az uniós agrártámogatásoknak a koncepciója. Miért is támogatja az EU azokat az agrártevékenységeket, amelyek teljesen nyilvánvalóan veszteségesek, és irtózatosan sok pénzbe kerül őket fenntartani? Egy emberi életformának a fenntartását támogatják akkor, amikor a paraszti életformának egy modernizált változatába elképesztő mennyiségű közpénzt beletesznek. Mindennemű gazdasági racionalitást nélkülözve teszik ezt, pusztán azért, hogy egy emberi életformát, amelyet értékesnek vélnék, fenntartsanak. Ugyanez a helyzet a magyar irodalmi folyóiratok fenntartásával is. Egy kihalóban lévő emberi életformának a fenntartásáról van szó, és ez nélkülöz minden gazdasági, haszonelvű racionalitást. Ezért a gazdasági hasznosság-alapú érvelés illegitim is az irodalmi folyóiratrendszer fenntartásáról beszélve. Tehát ha valaki azt mondja, hogy ez túl sok pénz, és legyen kevesebb, ez túl sok lap és legyen kevesebb, az nem egészen érti a dolog lényegét. Az sem teljesen jó megfogalmazás, ha én azt mondom, hogy szerintem vannak lapok, amelyek megérdemlik, hogy évi 14 millió forint közpénzt kapjanak, míg más lapok nem érdemelnek meg egy fillér közpénzt sem. Valóban vannak lapok, amelyeknél megszavazom a 14 milliót, és vannak, amelyeknél nem szavazok meg akár egyetlen forintot sem, ez igaz. De voltaképpen a 14 milliót azért szavazom meg, mert úgy gondolom, az a lap jobban segíti ennek a különös, értékes emberi életformának a fennmaradását, mert érdekesebben mutatja meg azt az emberi életformát, aminek a fenntartásáról itt szó van. Attól tartok, nem nagyon van itt többről szó. Biztosan úgy lesz, ahogy János mondja, hogy jön az e-világ, és megváltozik minden. Az a kérdés, hogy ha jön az e-világ – ami persze már itt van, mert

mindannyian használunk ilyen eszközöket –, hogyan illeszkedik ehhez az emberi életformához, ami jelen pillanatban az én életformám is, segíti-e a fennmaradását vagy eltörli-e. Azt gondolom, az az alapvető kérdés, hogy az életforma, amit értékesnek tartunk, és részben gyakorlunk, fennmarad-e vagy sem.

SZILÁGYI MÁRTON: Csak egyetlen irodalmi példát szeretnék fölidézni arra, amit János mondott. Az jutott eszembe, hogy Obernyik Károly naplójából tudjuk: 1838-ban, amikor báró Wesselényi Miklós Kölcseynél járt Csekén, akkor Kölcsey felolvasta neki a *Zrínyi második éneke* című versét, és erre a báró megkérdezte, hogy úgy lesz-e, mármint amit a vers mond a magyarság eltűnéséről, bekövetkezik-e. Kölcsey – a napló tanúsága szerint – azt mondta erre, hogy igen. Mire a báró sokkal csendesebben megjegyezte: gonosz dolog lesz az bizony.

Nem tudom, mennyire illendő az *Aetas* 25. születésnapján arról beszélni, hogy mikor lesz majd vége a folyóiratnak. De az nyilvánvaló, hogy van valamiféle élettartama a folyóiratoknak is. Próbáltam én azon gondolkozni, készülvén az előadásra, mi volt az oka annak, hogy a nyolcvanas években alapított bizonyos folyóiratok fennmaradtak, mások pedig megszűntek a kilencvenes évek elején. Úgy látom, és amit Bellavics István mondott, az is arra mutat, hogy voltak válságok, megszűnéshez közeli állapotok, és voltak nekilendülések, de az *Aetas*nak az a váltása, hogy képes volt intézményesülni, képes volt professzionális lappá válni, képes volt az induláskor képviselt szakmaiságot fenntartani, ez, úgy látszik, olyan energiát kölcsönzött neki, amely mind a mai napig kitart. S tartson még ki nagyon sokáig. Ehhez képest a *Sic Iturt* egy másik, a mai napig létező modellnek gondolom. Ez a folyóirat, amely nem tudott intézményesülni, nem vált profi történész lappá, megmaradt abban a félamatőr státuszban, mint korábban, s azt sem tudom, hogy mennyi lehetősége van még a fennmaradásra. De úgy gondolom, amíg ezek a lapok fenn tudnak maradni, addig volt értelmük és van értelmük. A többit meg majd meglátjuk.

BELLAVICS ISTVÁN: Deák Ágival elindítottunk még 1991-ben egy modellt, ami nagyon bevált – bár nekem utólag mindig egy kicsit keserű a szájjzem –, az *Aetas* tematikus számait, amiből aztán rendszer lett. Ez azt jelenti, hogy a szerkesztőség nem mint közösség szerkeszti a lapot. Mindig van egy dedikált szerkesztő, aki a saját tudományterületén a megegyezett témában összeszedi a csapatot, és ő csinálja az adott számot. Ez a technika nagyon hatékony, és ezzel örökké tud működni az *Aetas*, mert mindig van három-négy évre előre pár szerkesztő, aki párhuzamosan viszi a szerkesztési folyamatot. Persze az már más kérdés, hogy így tud-e szerkesztőségi élet vagy műhelymunka működni.

VALUCH TIBOR: Biztos, hogy a digitalizálódás át fog alakítani sok mindent, valószínű, hogy a most huszonöt éve alakult *Aetas*nak is meg kell találni az elektronikus életformához a csatlakozást. A másik két dolog: az egyik az, hogy az a veszély fenyeget, amit Taki is mondott, hogy valamiből túl sok van, azt a hetven irodalmi lapot nem olvassák nagy tömegek, tehát van bizonyos olvasóvesztés. A másik dolog az – s ez egy kis visszautalás arra, amit Romsics Ignác mondott délelőtt –, hogy létezik bizonyos reflektálatlanság, illetve visszhangtalansága sok esetben a dolgoknak, nem biztos, hogy mindig súlyuk van, vagy hogy azok a dolgok kerülnek előtérbe, amiknek súlya van. Az utolsó megjegyzésem Jánoshoz kötődve még az, hogy persze könnyebb volt folyóiratot alapítani, sokkal könnyebb, mint most. Ha az elmúlt tíz évre visszagondolok, akkor egyetlen ilyen folyóirat-alapítás volt Magyarországon, ez pedig a *Korall* volt, a társadalomtörténeti folyóirat, ami nagyon tudatosan szerveződött, és abban is volt hasonló mentalitás és nekibuzdulás; amennyire én ezt az alapítástörténetet nyomon követtem, volt egy nagyon határozott szakmai szempontrendszer,

és ennek következetes érvényesítése. A reflektálatlansághoz visszacsatolva és a felsőoktatás problémáihoz, nem látom igazán azt a hallgatóságon – több egyetemen van szerencsém ezt megfigyelni –, hogy lennének ilyen határozott igények az utóbbi pár évben, s hogy mindez mennyire függ össze a felsőoktatásnak az eltömegesedésével, azt nyilván mindenki végig tudja gondolni. Nyilván van szerepe, de nem mondom azt, hogy nincsenek tehetséges hallgatók, csak azt mondom, hogy sokkal atomizáltabban léteznek ezek a hallgatók, és nehezebben találkoznak az intellektuális és szakmai igények, ezek nélkül pedig ilyen vállalkozások nagyon nehezen fognak létrejönni. Köszönöm szépen.

BÁRDI NÁNDOR: Azt gondolom, hogy minden folyóirat lényege a szerkesztők ambíciója.

DEÁK ÁGNES: Nagyon köszönjük a résztvevőknek, előadóknak és hallgatóknak, és ezzel a hivatalos program véget ért.

Summary

Beside the usual sections, the papers presented at the conference (May 2010, Szeged) commemorating the launch of *Aetas* 25 years ago are published in the current issue of the journal in two thematic sections.

The first thematic section bears the title “Democratic transition and historiography” and contains papers discussing some of the important problems Hungarian historiography faced after 1990, often presenting these in a wider time perspective. In his essay “The institutions and forums of Hungarian historiography”, Ignác Romsics, looking back on the previous decades of the 20th century, describes the evolution of historical research institutions and historical journals in Hungary. As to the recent past, he emphasizes the increase in the number of research centers as well as the resulting spread of “mediocrity” among scholars. He believes that Hungary does not necessarily need more than seventy universities and colleges, at least two dozens of which has history faculties. Neither quality staff, nor acceptable libraries are available in such quantity. In his views, an obvious structure for history education would be the following: making the BA cycle more like a *basic* level social science with increased emphasis on language education; making the MA level more professional; and taking the PhD level more seriously using a tutorial educational system. Similarly, the number of institutes, independent of higher education, is also unnecessarily high. For example, there is no need for several of those institutes focusing on 20th-century Hungarian history that were apparently established with ties to political sides or ideologies. As to publications, the author believes that it is an urgent task to launch an English-language historical journal in Hungary.

In his paper “Hungarian historiography in an international context – in the past and today”, Gábor Gyáni shows that Hungarian historiography remained relatively isolated internationally throughout the whole of the 20th century. Even after the disappearance of the political confrontation between the East and the West, only a few and inadequate signs of emancipation can be seen in Hungarian historiography. It is despite the fact that a new generation of historians has grown up in the meantime, whose world view is much more international than national provincial. Among them those are the most open to historiographical cosmopolitanism who are more interested in transnational historical approaches than in traditional historical topics and approaches. It is primarily in the areas of social history, the history of mentalities as well as cultural history and theory that international involvement has become almost a natural requirement. Both on the basis of the individual performance of scholars and as a historiographical movement, our social history and history of mentalities seem to be the most marketable internationally. Finally, he asks the question whether the whole or at least a greater part of historiography can be liberated from that prison, allotted to it in the 19th century, which defines the mission to promote national consciousness as its *only* obligation. There are signs for hope, but the final outcome is still unpredictable today.

László Veszprémy's paper bears the title “Military History's search for its place: international and local experiences”. The author claims that Béla Király – who lived in emigration and did not give up book publishing after his return to Hungary either – did a lot for the international recognition of Hungarian military history. With unsurpassable energy, he published dozens of books in the series *Atlantic Studies on Society in Change* at *Columbia University Press*. Mostly only historians of the Ottoman period had the chance to publish papers in other influential series issued abroad. When it comes to the important forums of

historical research we have a more diverse picture, though. As in so many other areas, Hungarian historians generally have difficulties in finding the approach international forums are interested in. Most papers published in Hungarian journals still use a person-, settlement- or event-centric approach, and accordingly are mostly not very exciting for foreign historians. In spite of this, the author is optimistic about the future: the globalization of this field remains unstoppable, while it becomes more sensitive to the considerations of professional users (the military or politicians), like the problems of terrorism and asymmetric warfare.

According to Zsolt Hunyadi's survey entitled "Once upon a time in the East: Hungarian medieval historical studies in an international context", it is apparent when we consider international involvement that Altaic historians, prehistorians and those who study oriental connections are so much ahead of others. Their lead is secured by a their journal. *Acta Orientalia* published in foreign languages, but even apart from that their foreign-language monographs and papers get their way to foreign historians. The international presence of Hungarian history of art, archeology and local history can also be regarded as exemplary, historians of these areas have been working and publishing in an international environment for a long time. At the same time, the results of the study of Hungarian medieval book culture are rather slow to penetrate into the main current of European research, while in the case of Byzantinology, very little has remained of our one-time international recognition.

The next group of papers is organized under the heading "Periods and periodization in history". In his paper entitled "Periods do exist – how is that possible? Period terms and periodization in historiography", Tamás Kisantal argues that periods do not exist inasmuch as we consider that all period terms, as well as periodization itself, emerge subsequently and reflect the concept of history of a given period. However, periods do exist inasmuch as it is an organic part of our historical thinking to create such narratives that break up into smaller episodes, sequences. Periods are artificial inasmuch as we label them subsequently, we establish the significance of period-defining and period-dividing events afterwards. Periods are natural inasmuch as every historical concept is a construct and reality at the same time, as in the historical narrative it is fairly real that an episode of a story is reality *within the story itself*. That is, even though we are aware of the fact that our history is a construct, in a paradox way, we can only experience it as reality. Periodization is changing inasmuch as every period overwrites the whole or certain parts of history. Yet periodization is constant inasmuch as we are unable to do without certain categories, as most probably entrenched presuppositions unavoidably determine our approach and period terms.

György Kövér's "Aetates Aetatum" studies the periodization practices surfacing in higher education and in historical syntheses published in Hungary. It claims that the university system is characterized by inertia but that does not explain the inconsistencies in the practice of periodization. He believes that historians should think over the following question: if the study of history gave up the previously hegemonic linear concept of time at least half a century ago, and has been using various time levels, time layers and time dimensions, not in sync with each other, then should not it deal just with these "non-simultaneous simultaneities" instead of reproducing sterile periods of political history touched up, with hundred-year-old techniques, to look homogeneous and squeezed between historical events? In this respect, it is basically does not matter if we regard period start and end dates realities or constructs, the narrative of history will in any case structure itself around such end points which, on the one hand, do not pick up their function in their own right but rather

in their “afterlife”, and, on the other hand, it depends on the interpretation of the outcome what kind of time span and dimension it requires as antecedents for its own explanation.

György Galamb in his essay entitled “Periodization and narratives: the case of the Middle Ages” argues that we can get closer to the “essence” of the Middle Ages as a historical period if we define its “content” by using more factors. Among others, we can use a) the dominance of latifundia, which appears as a power organization as opposed to the personally dependent peasantry; b) the possessions, rank and the distribution of powers through descent and personal connections, and the contractual character of the relationships between the groups and the individuals involved. On the other hand, we can list such further phenomena among the fundamental features of the Middle Ages as c) the simultaneous presence, growing rivalry as well as the inseparable coupling and dynamic balance of secular power and the church operating also as a power institution; d) the role of religion to integrate and absorb human knowledge and representations. But using definitions based on too many factors can also be risky. The more we move away, for the sake of precision, from using one or two fundamental factors in our definition, the more imprecise it will become. The period term will lose its explanatory power, will require further explanation and will spark debates.

The paper by Gábor Czoch bears the title “Periodization issues and French historiography”. The author demonstrates that processes in time and the possible interpretations of historical time play a very important role in French historical thinking. Approaches to historical time are divided into three main topics by the author. The first one is the rethinking as well as the critique of Braudel's plural historical time model. The reflections related to François Hartog's concept of “*régime d'historicité*” constitute the second. And third important movement is the complex relationship between history and memory. In this area, the reference point is the several-thousand-page collective enterprise (*Les lieux de mémoire*) published under the direction of Pierre Nora. These three movements together can be seen as typical approaches on the basis of which French historians deal with the issue of time or think about it. The question of periodization essentially arises in all of these approaches, but typically only secondarily, as part of the given approach.

Béla Tomka in his paper “On the periodization of contemporary European and Hungarian history: the unfinished 20th century and the broken 20th century” claims that in the past decades world wars has become preferred milestones for periodization in international historiography, complemented recently by the collapse of Eastern European communist regimes as another period start and end date. At the same time, it is barely reconcilable with the ever improving methodological standards of historiography to consider wars as period end points as their role as such cannot be justified on theoretical grounds. In Hungarian historiography it is even more common to mark the First and the Second World War as a historical period limit. Moreover, as another specific feature, here it is not the beginning but the end of the First World War that is seen as a historical turning point. In post-1990 Hungarian historiography this represents a dividing line as important as or more important than the end of the Second World War or the middle of the century. In a European comparison, it is also a special characteristic feature of Hungarian historical research that in the periodization of the 20th century political historical factors are more articulated. The fact that it is the end and not the beginning of the First World War that plays a significant role in periodization is an evidence for that. However, you can undeniably find some serious historical arguments in support of the theory that the end of the war should be regarded as the beginning of a new period in Hungary.